

تحلیل و بررسی نقش قوانین کیفی ایران در حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری لیلا خان‌پور

دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

محمد مهدی رحیمی^۱

استادیار حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

رضا پیوندی

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۴/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۷/۲۰

چکیده

محیط زیست سرمایه مشترک بشر برای نسل حاضر و نسل‌های آینده است. محیط زیست دارای ویژگی‌ها و ابعاد متنوع و گوناگون است و همین امر سبب شده است که با دانش‌ها و رشته‌های علمی مختلف مانند جامعه‌شناسی، زیست‌شناسی، پزشکی، روانشناسی، جغرافی، شیمی، اقتصاد و... بستگی و ارتباط پیدا کند. در طبقه‌بندی‌های به عمل آمده جای عنوان جرائم علیه محیط زیست در کنار سایر عناوین خالی است. جرائم محیط زیستی از جمله جرائم عمدی محسوب می‌شود که اگر سوءنیت در آن وجود داشته باشد در قانون مشمول مجازات شدیدی است. هدف اصلی این مقاله عبارت است از تحلیل و تبیین حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری در قوانین کیفی ایران. سؤال اصلی مقاله حاضر این است که حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری در قوانین کیفی ایران چگونه نگریسته شده است؟ برای پاسخگویی به این سؤال اصلی فرضیه‌ای را که در صدد تجزیه و تحلیل آن هستیم این است که حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری نیازمند حمایت قوانین کیفی است. روش انجام این تحقیق با توجه به موضوع و اهداف و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی و از طریق بررسی متون قانونی و نظریات حقوقدانان و فقهای در خصوص موضوع حاضر است. بر این اساس جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و مراجعه به پایگاه‌های داده و جستجوی اینترنتی مقالات دارای درجه علمی معتبر و به روز رسانی شده خواهد بود. ابزار گردآوری اطلاعات به صورت فیش‌برداری و بانک‌های اطلاعاتی است. روش تجزیه و تحلیل در این مقاله به صورت کیفی و استدلالی خواهد بود. بدین شیوه که متغیرهای موضوع را مورد بررسی قرار داده و ضمن توصیف و تحلیل داده‌های گردآوری شده به صورت نظام‌مند به تبیین ابعاد مختلف موضوع پرداخته و با گذار از آنچه هست به آنچه باید باشد، داده‌ها مورد استدلال قرار می‌گیرند.

واژگان کلیدی: قوانین کیفی، محیط زیست، حفاظت، توسعه پایدار، مقاصد گردشگری.

مقدمه

محیط زیست سرمایه مشترک بشر برای نسل حاضر و نسل‌های آینده است به همین دلیلی تمامی تلاش‌هایی که برای حفاظت از آن انجام می‌شود در حقیقت گام برداشتن در مسیر حفظ نسل بشری است با این حال در گیر و دار زندگی روزمره گاهی انسان‌ها کمتر به میراث گران‌بهای زندگی خود از گذشتگان به آنان به امانت رسیده توجه دارند و حتی عمداً به تخریب آن می‌پردازند به همین دلیل قانون‌گذار قوانینی را برای حمایت و حفاظت از محیط زیست به تصویب رسانده و مجازات‌هایی را برای کسانی که این میراث خدادادی و اجدادی را نادیده می‌گیرند در نظر گرفته است (Ghasemi, 2005). در حقوق کشورهای مختلف، جهت نظارت بر محیط زیست قواعد مختلفی پیش‌بینی شده است تا اهرم‌های حمایتی قانونی جهت حمایت از این محیط موجود باشد که این قوانین عمده‌تاً در سه دسته‌ی قوانین پیشگیری کننده قواعد حمایتی و قواعد تضمینی دسته‌بندی می‌شوند. در خصوص دسته‌ی اول در ایران بسیاری از اصول راهبردی قانون اساسی این امر را تضمین نموده‌اند که تحت عنوان دو مبحث حق بر محیط زیست و توسعه پایدار مورد بررسی قرار گرفته‌اند که خود این دو اصل در حیطه اجرایی با چالش‌های اساسی مواجه هستند، هرچند اصول زیادی از قانون اساسی و نیز بسیاری از قوانین عادی تصریح بر این حقوق مسلم در جامعه ایرانی دارند و در خصوص دسته‌ی دوم یا قواعد حمایتی، عموماً شامل دو گروه حمایت‌های کیفری و مالیاتی می‌شوند که حمایت‌های کیفری در جامعه‌ی ما به دلیل عدم وجود یک مجموعه‌ی مستقل کیفری جهت حمایت از محیط زیست و نیز کهنگی قوانین موجود و نیز عدم پیش‌بینی مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی به عنوان اصلی‌ترین آلوده‌کنندگان محیط زیست با چالش مواجه هستیم و راهکار مالیاتی که خود یکی از مهم‌ترین اهرم‌های حمایتی از محیط زیست به شمار می‌رود هیچ کارایی در کشور ایران ندارد و در دسته سوم به بررسی قوانین تضمینی پرداخته و حوزه‌های اصلی حقوق محیط زیست در قالب این قوانین مورد نقد قرار گرفته‌اند و ضمن بررسی این راهکار، راهکارهای شایسته ارائه شده است، هر چند که در این زمینه هم به جرئت می‌توان گفت که قواعد تضمین‌کننده آب سالم پاسخگوی نیاز امروز جامعه ایرانی نمی‌باشند و باید اصلاحاتی صورت پذیرد و در زمینه قواعد تضمین‌کننده هوای سالم نیز با چالش‌های جدی مواجه هستیم، در خصوص آلودگی‌های صوتی نیز قواعد تضمینی این حیطه جوابگوی نیاز امروز نمی‌باشند، در خصوص موضوع مهم مدیریت پسماندها نیز علیرغم وجود تصویب قانون مدیریت پسماندها در حیطه اجرایی با مشکلات اساسی مواجه هستیم، همچنین در حیطه‌ی نهادهای مجری محیط زیست ایران، ضمن بررسی مقررات حاکم بر شورای عالی حفاظت محیط زیست، سازمان حفاظت محیط زیست و سایر ارگان‌های ذی‌دخل، عملکرد آن‌ها مورد نقد قرار گرفته و هم عرض بودن این سازمان‌ها، نه تنها به حمایت از محیط زیست ختم نشده است، بلکه مشکلات فراوانی نیز حادث گردیده که می‌بایست با اصلاح قوانین تمامی سازمان‌های فوق در قالب یک نهاد واحد تحت عنوان وزارتخانه‌ی محیط زیست به فعالیت مشغول شوند (Dabiri, 1996).

محیط زیست دارای ویژگی‌ها و ابعاد متنوع و گوناگون است و همین امر سبب شده است که با دانش‌ها و رشته‌های علمی مختلف مانند جامعه‌شناسی، زیست‌شناسی، پزشکی، روانشناسی، جغرافی، شیمی، اقتصاد و... بستگی و ارتباط پیدا کند. به این ترتیب علوم گوناگون در قلمرو موضوعات مربوط به خود، محیط زیست را مورد ارزیابی و بررسی قرار داده‌اند؛ به گونه‌ای که گرایش‌های جداگانه و مخصوصی در این باره پدید آمده است مانند

مهندسی محیط زیست، شیمی محیط زیست، اقتصاد محیط زیست و حقوق محیط زیست. حقوق از جمله دانش‌هایی است که میان انسان‌ها و جوامع بشری از سابقه دیرینه بر خوردار است (Miller, 1998).

انسان با بهره‌مندی از این دانش برای داشتن اجتماعی سالم همراه با امنیت، آرامش و آسایش ضوابط و مقرراتی را وضع نموده است تا بتواند در سایه وجود قوانین و مقررات تا آنجا که امکان‌پذیر است حیات و زندگی خود را در شرایط مناسبی سپری کند و جان، مال، عرض و... خویش را در پناه آن از بسیاری از زیان‌ها و صدمات ایمن نگاه دارد. با توجه به اینکه محیط زیست و حمایت از آن موضوعی است که ارتباط ریشه‌ای و بنیادین با این هدف‌ها دارد، از این رو بایستی در چتر حمایتی قانون و حقوق قرار گیرد و از این راه سعی شود تا هر چه بیشتر از ورود آسیب و زیان به این میراث مشترک بشریت جلوگیری شود و در صورت رخداد چنین خساراتی شخص خطاکار مسئول شناخته شود و بر حسب مورد ملزم به جبران زیان‌های وارده گردیده و در مواردی نیز به مجازات برسد (ورنیه، ۱۳۷۳). موضوع تعیین ضوابط و مقررات زیان‌های وارده گردیده و در مواردی نیز به مجازات برسد. موضوع تعیین ضوابط و مقررات در این باره (چه در سطح داخلی و چه در عرصه بین‌المللی) برقرار کننده ارتباط محیط زیست و حقوق خواهد بود. بنابراین اگر بنا باشد که تخریب محیط زیست و اقدامات گوناگون آلاینده آن جرم تلقی شود و برای مرتکب آن پاسخ کیفری در نظر گرفته شود باید به دانش حقوق، آن هم حقوق کیفری روی آورد و از آن مدد جست؛ به عبارت دیگر، اگر قرار باشد که از مقوله‌ای به نام «جرم زیست محیطی» یا «جرائم زیست محیطی» سخن گفته شود و در کنار سایر عنوان‌های جزایی قرار گیرد؛ ناگزیر بایستی به سوی حقوق جزا گام برداشت و در این عرصه به ارائه تعریف اقدامات مجرمانه علیه محیط زیست و ابعاد گوناگون آن و بیان ویژگی‌ها، شرایط و ارکان تشکیل دهنده مصداق‌های مختلف آن پرداخت. حقوق جزای اختصاصی که از شاخه‌های اصلی تشکیل دهنده حقوق کیفری به شماره می‌رود و به بررسی عناصر متشکله هر یک از جرائم به صورت جداگانه و تعیین پاسخ‌های کیفری مجازات و یا اقدامات تأمینی و تربیتی برای هر کدام از آن‌ها می‌پردازد؛ برای جرائم گوناگون طبقه‌بندی مختلفی ترسیم کرده است و جرائم را در درون این طبقه‌بندی‌ها قرار داده است. به عنوان نمونه و در یک طبقه‌بندی جرائم تقسیم می‌شوند به: ۱- جرائم علیه اشخاص ۲- جرائم علیه اموال ۳- جرائم بر ضد مصالح عمومی و امنیت کشور ۴- جرائم بر ضد عفت و اخلاق عموم ۵- جرائم بر ضد خانواده و تکالیف خانوادگی. در طبقه‌بندی‌های به عمل آمده جای عنوان جرائم علیه محیط زیست در کنار سایر عنوان‌ها خالی است، مطرح بودن جرائم زیست محیطی در درون طبقه‌بندی‌ها و تقسیمات آن کافی نیست و گسترده و دامنه این جرائم از یک سو و اهمیت قابل توجهی که دارند و نیز شرایط و ویژگی‌ها خاص این جرائم و نوع آثاری که وقوع این‌گونه جرائم بر جای می‌گذارند از سوی دیگر، بیانگر این موضوع خواهد بود که جرائم زیست محیطی باید در یک رده و طبقه مستقل قرار گیرند و این استقلال مورد توجه قانون‌گذار نیز قرار گیرد و به صورت آشکار در متون قانونی (قوانین کیفری) وارد گردد (Lazrzh, 2003). با توجه به این که حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری وظیفه‌ای است همگانی و نیازمند بسیج همه نهادها و بخش‌ها مختلف کشور است سؤال اصلی مقاله در حال انجام این است که آیا حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری در قوانین کیفری ایران در نظر گرفته شده است؟ روش انجام این تحقیق با توجه به موضوع و اهداف و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت توصیفی -

تحلیلی و از طریق بررسی متون قانونی و نظریات حقوقدانان و فقهای در خصوص موضوع حاضر است. بر این اساس جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و مراجعه به پایگاه‌های داده و جستجوی اینترنتی مقالات دارای درجه علمی معتبر و به‌روزرسانی شده خواهد بود. ابزار گردآوری اطلاعات به صورت فیش‌برداری و بانک‌های اطلاعاتی است.

مفهوم‌شناسی و مبانی نظری

حقوق کیفری عمومی یا حقوق جزای عمومی شاخه‌ای از حقوق کیفری است که به مطالعه قواعد کلی و مشترک جرائم و مجازات می‌پردازد. تعریف جرم و مجازات، شروط تحقق بزه (جرم) و عناصر آن، انواع مجازات و مطلوبیت آنان، علت‌شناسی پدیده‌های جنایی و فلسفه سزادهی مجرمان و همچنین بررسی اصول پذیرفته شده در حقوق کیفری و تاریخچه این علم از موضوعات حقوق کیفری عمومی هستند (Marty, 2013). حقوق کیفری عمومی و حقوق کیفری اختصاصی دو شاخه علم حقوق کیفری در تعریف گرایش مکتب حقوقی رومی ژرمنی است. در گرایش آنگلو ساکسون و مکتب کامن‌لا چنین اشتقاقی در حقوق کیفری وجود ندارد. هر چند بیشتر اصول پذیرفته حقوق کیفری عمومی جهان‌شمول هستند و تعریف آن از پدیده‌های مورد بررسی خود معمولاً تفاوت اصولی با تعاریف موجود در کامن‌لا ندارند. بخشی از قواعد حقوق کیفری عمومی در مواد ابتدایی قانون مجازات اسلامی ایران (از ماده ۱ تا ۶۲) بیان شده‌اند. به طور کلی در حقوق کیفری عمومی از قواعد و اصول عمومی حاکم بر کلیه جرائم و مجازات گفتگو می‌شود و در حقوق کیفری اختصاصی هر جرمی به‌طور خاص مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در حقوق کیفری عمومی از سه موضوع اصلی جرم، مجرم و مجازات گفتگو می‌شود (Haji Zavareh, 2014).

محیط زیست عبارت ترکیبی از دانش‌های متفاوت در علم است که شامل مجموعه‌ای از عوامل زیستی و محیطی در قالب محیط زیست و غیر زیستی (فیزیکی، شیمیایی) است که بر زندگی یک فرد یا گونه تأثیر می‌گذارد و از آن تأثیر می‌پذیرد. امروزه این تعریف غالباً به انسان و فعالیت‌های او مرتبط می‌شود و می‌توان محیط زیست را مجموعه‌ای از عوامل طبیعی کره زمین، همچون هوا، آب، اتمسفر، صخره، گیاهان و غیره که انسان را احاطه می‌کنند خلاصه کرد. تفاوت محیط زیست با طبیعت در این است که تعریف طبیعت شامل مجموعه عوامل طبیعی، زیستی و غیر زیستی می‌شود که منحصراً در نظر گرفته می‌شوند، در حالی که عبارت محیط زیست با توجه به برهم‌کنش‌های میان انسان و طبیعت و از دیدگاه بشر توصیف می‌شود (Mashhadi, 2013).

توسعه پایدار مفهومی است که به واسطه پیامدهای منفی محیط زیستی و اجتماعی ناشی از رویکردهای توسعه یک جانبه اقتصادی بعد از انقلاب صنعتی و تغییر نگرش بشر به مفهوم رشد و پیشرفت پدید آمده است. این مفهوم تلاش دارد که با نگاهی جدید به توسعه، اشتباهات گذشته بشری را تکرار نکند و توسعه‌ای همه جانبه و متوازن را رقم بزند. توسعه پایدار فرایندی است که آینده‌ای مطلوب را برای جوامع بشری متصور می‌شود که در آن شرایط زندگی و استفاده از منابع، بدون آسیب رساندن به یکپارچگی، زیبایی و ثبات نظام‌های حیاتی، نیازهای انسان را برطرف می‌سازد. توسعه پایدار راه حل‌هایی را برای الگوهای فانی ساختاری، اجتماعی و اقتصادی توسعه ارائه می‌دهد تا بتواند از بروز مسائلی همچون نابودی منابع طبیعی، تخریب سامانه‌های زیستی، آلودگی، تغییرات آب و هوایی، افزایش بی‌رویه جمعیت، بی‌عدالتی و پایین آمدن کیفیت زندگی انسان‌های حال و آینده جلوگیری کند (Kiss

(et al., 2013). توسعه پایدار فرایندی است در استفاده از منابع، هدایت سرمایه‌گذاری‌ها، جهت‌گیری توسعه فناوری و تغییرات نهادی، با نیازهای حال و آینده سازگار باشد. توسعه پایدار که از دهه ۱۹۹۰ بر آن تأکید شد جنبه‌ای از توسعه انسانی و در ارتباط با محیط زیست و نسل‌های آینده است. هدف توسعه انسانی پرورش قابلیت‌های انسانی محسوب می‌شود. توسعه پایدار به عنوان یک فرایند در حالی که لازمه بهبود و پیشرفت است، اساس بهبود وضعیت و رفع کاستی‌های اجتماعی و فرهنگی جوامع پیشرفته را فراهم می‌آورد و باید موتور محرکه پیشرفت متعادل، متناسب و هماهنگ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تمامی جوامع و به ویژه کشورهای در حال توسعه باشد. توسعه پایدار سعی دارد به پنج نیاز اساسی زیر پاسخ گوید: تلفیق حفاظت و توسعه، تأمین نیازهای اولیه زیستی انسان، دستیابی به عدالت اجتماعی، خودمختاری و تنوع فرهنگی و حفظ یگانگی اکولوژیکی. توسعه پایدار فرایندی است برای به دست آوردن پایداری در هر فعالیتی که نیاز به منابع و جایگزینی سریع و یکپارچه آن وجود دارد. توسعه پایدار در کنار رشد اقتصادی و توسعه بشری در یک جامعه یا یک اقتصاد توسعه‌یافته، سعی در تحصیل توسعه مستمر، و رای توسعه اقتصادی دارد (Kushki, 2009).

گردشگری یا توریسم به‌طور کلی به عنوان مسافرت تفریحی در نظر گرفته می‌شود. هر چند که در سال‌های اخیر شامل هرگونه مسافرتی می‌شود که شخص به واسطه آن از محیط کار یا زندگی خود خارج شود. به کسی که گردشگری می‌کند گردشگر یا توریست گفته می‌شود. واژه گردشگر از زمانی پدید آمد که افراد طبقه متوسط اقدام به مسافرت کردن نمودند. از زمانی که مردم توانایی مالی بیشتری پیدا کردند و عمرشان طولانی‌تر شد، این امر ممکن شد. اغلب گردشگرها بیش از هر چیز به آب و هوا، فرهنگ یا طبیعت مقصد خود علاقه‌مند هستند. ثروتمندان همیشه به مناطق دوردست سفر کرده‌اند، البته نه به صورت اتفاقی، بلکه در نهایت به یک منظور خاص. به‌طور مثال برای دیدن ساختمان‌های معروف و آثار هنری، آموختن زبان‌های جدید و چشیدن غذاهای متفاوت. گردشگری سازمان‌یافته امروزه یک صنعت بسیار مهم در تمام جهان است. در گذشته به گردشگران سیاح نیز گفته می‌شد که در اصل واژه‌ای عربی برگرفته از فعل سیاحت بوده است. سازمان جهانی گردشگری با توجه به تمامی تعاریف گردشگری که تا قبل از سال ۱۹۹۴ ارائه شده بودند در سال ۱۹۹۵ یک تعریف نهایی منتشر کرد: مجموعه فعالیت‌های فرد یا افرادی که به مکانی غیر از مکان عادی زندگی خود مسافرت و حداقل یک شب و حداکثر یک سال در آنجا اقامت می‌کنند و هدف از مسافرت آنان نیز گذراندن اوقات فراغت است. البته اهدافی نظیر اشتغال و کسب درآمد شامل آن نمی‌شود. بر این اساس کسانی که شامل این تعریف می‌شوند نیز گردشگر نامیده می‌شوند (Abdollahi et al., 2009).

تعاریف متعادل توسعه پایدار همگی نشانگر نقش و اهمیت غیر قابل انکار صنعت در توسعه پایدار هستند. اول از این جهت که صنعت و توسعه صنعتی خود اولین منشأ ایجاد کننده مشکلات زیست‌محیطی به شمار می‌روند و دوم اینکه بخش صنعت با تلفیق اقتصاد و فن‌آوری راه‌حل‌های مؤثری برای دستیابی به پایداری ارائه می‌دهند. صنعت در چهار جنبه مورد بحث در چهارچوب (جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و نهادی) دخالت دارد و در بسیاری از شاخص‌های توسعه پایدار «فاکتور صنعتی» ذکر می‌شود. علاوه بر نقشی که صنعت در اشتغال‌زایی و به دنبال آن افزایش درآمد و کاهش یا نابودی فقر دارد باعث توسعه اجتماعی نیز می‌گردد که خود مهم‌ترین عامل در

مدرنیزه شدن کشورهای است. مشخصه‌های رشد اقتصادی پایدار، توجه به مسائل بالاست. همچنین درک نقش صنعت به عنوان یک جزء تفکیک‌ناپذیر فراگردهای در حال رشد، از ضرورت‌های پایداری است. از نقطه نظر اقتصادی - زیست‌محیطی، آشکار است که به‌منظور دستیابی به توسعه پایدار، تأکید اصلی، علاوه بر عوامل اقتصادی باید به یکپارچگی جنبه‌هایی مانند عدالت، محیط‌زیست انسانی، آینده‌نگری و عاقبت‌اندیشی نیز اعمال شود. مجموعه شاخص‌های برتر زیست محیطی عبارت‌اند از:

انتشار گازهای گلخانه‌ای ناشی از سوخت‌های فسیلی برحسب میلیون تن در یک سال
میانگین درصد نرخ افزایش سالانه جمعیت

تعداد راکتورهای هسته‌ای فعال

مصرف انرژی به ازای یک میلیون دلار تولید ناخالص ملی.

افزون بر این باید توجه داشت، برای اینکه بتوان نرخ فقدان گونه‌ها و نرخ بیابان‌زایی را به‌صورت دقیق و مستند تعیین کرد، به اطلاعات کامل و همه‌جانبه نیاز خواهیم داشت (Abdullahi, 2006).

تأثیرات گردشگری بر محیط زیست

گردشگری در برهه کنونی یکی از ابزارهای رشد و توسعه پایدار بوده و روز به روز بر گستردگی و بالندگی آن در سرتاسر دنیا افزوده می‌شود. گردشگری در واقع برگرفته از فطرت کنجکاو و جستجوگر انسانی است. امروزه اکثر کشورهای که به توسعه اقتصادی و اجتماعی خود می‌اندیشند به صنعت گردشگری به عنوان ضرورت مهم و اساسی می‌نگرند. قرار گرفتن این مقوله در سبد خانوار، افزایش آگاهی جوامع در مورد پایداری و محدودیت‌های حاصل از استفاده بیش از حد منابع و انرژی، نگرش جوامع درباره محیط زیست و ارتباط آن با گردشگری را می‌طلبد. با گسترش فزاینده صنعت حمل و نقل کمتر نقطه‌ای در این کره خاکی وجود دارد که همواره به‌صورت بکر و دست‌نخورده باقی مانده باشد و رد پای انسان را در آن مشاهده نمود (Shilton, 2009).

بدون شک فعالیت‌های گردشگری در مناطق اکوتوریستی پیامدهای زیست محیطی ملموسی را به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به جا می‌گذارد که بررسی و تحلیل جامع و کامل این پیامدها می‌تواند به برنامه‌ریزی جهت پایداری صنعت گردشگری و حفظ محیط زیست اقلیمی کمک نماید. از طرف دیگر اقتصاد جهانی به‌گونه‌ای جدایی‌ناپذیر با محیط زیست پیرامونی در ارتباط است و این ارتباط بایستی به نحوی اعمال شود که به شکل برابر نیازهای نسل کنونی و نسل‌های آینده را در زمینه توسعه و حفظ محیط زیست برآورده سازد. صنعت گردشگری گرچه به اشتغال و توسعه اقتصادی پایدار کمک می‌نماید اما تأثیرات زیست‌محیطی و اجتماعی مخربی را بخصوص در کشورهای درحال توسعه برجا می‌گذارد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از آلودگی منابع آب زیرزمینی - تولید ضایعات تأثیرپذیری فرهنگ بومی و محلی مسائل اخلاقی تخریب جنگل‌ها و مراتع و... حفاظت از محیط زیست نه تنها به عنوان جزء تفکیک‌ناپذیر توسعه پایدار بلکه به عنوان یکی از ارزش‌های بنیادین نیاز نسل امروز و نسل‌های آینده مورد پذیرش و تأکید قرار گرفته است. مصادیق ملموسی همانند استفاده نامناسب از انرژی و یا انرژی‌های نامناسب، افزایش جمعیت، الگوهای نامتعارف تولید و مصرف، افزایش آلودگی‌های زیست‌محیطی، بهره‌برداری و تخریب بی‌رویه

منابع پایه (منابع آبی و جنگلی) فقر و ... عمدتاً از مشکلات محیط زیست انسانی محسوب می‌شوند و در این میان حفاظت از محیط زیست به موازات توسعه پایدار اهمیت پیدا می‌کند (Rohamy, 2013).

گرچه رابطه توریسم با محیط‌زیست پیچیده به نظر می‌رسد اما این رابطه فعالیت‌های بسیاری را شامل می‌شود که می‌تواند اثرات معکوس محیط‌زیستی داشته باشد. بسیاری از این اثرات با ایجاد زیرساخت‌های عمومی مانند جاده‌ها و فرودگاه‌ها و تسهیلات متفاوتی مانند اقامتگاه‌ها، هتل‌ها، رستوران‌ها، مغازه‌ها و... مرتبط هستند. اثرات منفی توسعه توریسم می‌تواند منابع محیط‌زیستی را نابود کند؛ اما صنعت توریسم با همکاری‌های مختلف در حفظ محیط‌زیست، پتانسیل بالایی برای ایجاد اثرات منفعتی بر محیط‌زیست دارد. این راهی برای افزایش آگاهی ارزش‌های محیط‌زیست است و می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای حفاظت مالی منابع طبیعی و افزایش اهمیت اقتصادی عمل کند. این صنعت پتانسیل بالایی در افزایش حمایت از محیط زیست و گسترش آگاهی مشکلات زیست محیطی را داراست. چرا که توریسم مردم را در تماس نزدیک‌تر با طبیعت و محیط‌زیست قرار می‌دهد. این مواجهه خود می‌تواند موجب افزایش آگاهی از ارزش‌های زیست محیطی شود و رفتار و فعالیت‌های آگاهانه محیط‌زیستی برای محافظت از آن را موجب شود. صنعت توریسم می‌تواند نقش کلیدی در ایجاد اطلاعات زیست محیطی و افزایش آگاهی بین توریست‌ها در مورد پیامدهای زیست محیطی فعالیت‌هایشان ایفا کند. اثرات محیط‌زیستی در واقع تغییرات فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیکی، اجتماعی و اقتصادی محیط‌زیست بر اثر فعالیت‌های مختلف است. تغییراتی که روی آب، خاک، پوشش گیاهی و حیات وحش تأثیر می‌گذارد. تخریب اراضی، انباشت زباله، آلودگی آب، آلودگی صوتی، تخریب چشم‌اندازهای ساحلی و بسیاری موارد دیگر می‌توانند پیامدهای منفی توسعه توریسم باشند. متأسفانه همواره شاهد این هستیم که طبیعت‌گردی ایرانیان در کشور باعث به جا ماندن صدها کیلوگرم ظروف پلاستیکی، پسماند غذا و آتش‌سوزی در جنگل‌ها می‌شود. پلاستیک‌هایی که زندگی صدها جانور را نابود می‌کند. هر چند در چند سال گذشته شاهد هستیم که در بسیاری از استان‌ها به گردشگران و مسافران به ویژه در ایام نوروز کیسه‌های زباله داده می‌شود و حتی در برخی استان‌ها با پر کردن و تحویل این کیسه‌ها به آن‌ها کارت رایگان گردشگری داده می‌شود. آلودگی و آسیب به محیط‌زیست با زباله‌های نوروزی مسافران دیگر به یک بحث تکراری تبدیل شده است. توریسم داخلی هزینه‌های بسیاری بر محیط‌زیست وارد می‌کند و متأسفانه خود طبیعت هزینه این طبیعت‌گردی را می‌پردازد.

طبق گزارش سازمان جهانی توریسم^۱ انتظار می‌رود، در سال‌های آینده جهان با مقاصد جدید توریستی روبه‌رو شود. حدود یک دهه گذشته بسیاری از کشورهای در حال توسعه تلاش‌های بسیاری برای معرفی خود به‌عنوان مقاصد نوظهور و جذاب برای مسافران کردند؛ در حالی این کشورها برای ایجاد فضا در بازار جهانی به شدت رقابتی توریسم تلاش می‌کنند که این بازار تاکنون بیشتر در خدمت کشورهای پردرآمد و توسعه‌یافته بوده است (Dabiry and Kiyani, 2007).

اثر توریسم بر محیط زیست یک موضوع قدیمی و همیشگی است که موجب مناقشات دشواری شده است. یکی از واکنش‌های قابل قبول از سوی بسیاری از افراد این است که توسعه توریسم بدون برنامه‌ریزی و با سوء مدیریت

^۱. UNWTO

می‌تواند موجب تخریب جبران‌ناپذیر بخش‌های مختلف محیط‌زیست شود. البته کسانی بر این باورند که در مقایسه با دیگر صنایع بزرگ صنعت توریسم اثرات به مراتب کمتری بر محیط‌زیست دارد؛ اما واقعیت این است که داستان به این سادگی نیست؛ یک انفجار ناگهانی در صنعت توریسم در یک دوره کوتاه زمانی در یک منطقه با ظرفیت برد محیط‌زیستی محدود که فاقد سیستم مدیریت کارا است بر همه اکوسیستم‌ها تأثیر خواهد گذاشت. آلودگی آب، خاک و هوا، کمبود منابع آب و غذا، تهدید حیات‌وحش، آسیب به مناظر جغرافیایی طبیعی و بکر و تغییر غیرضروری کاربری زمین تنها برخی اثرات قابل رؤیت محیط‌زیستی صنعت توریسم بدون برنامه‌ریزی و مدیریت درست هستند (Khaleghi, 2013). اثرات مخرب بالقوه صنعت توریسم می‌تواند از جوانب مختلف مورد توجه قرار گیرد. با توجه به شرایط پساتحریم صنعت توریسم در ایران از برخی جوانب نیاز به توجه فوری دارد. ابتدا، اکوسیستم حساس مناطق حفاظت‌شده در ایران، مانند پارک‌های ملی، بیش از همه در معرض خطر توسعه توریسم قرار دارند. اکثر این مناطق از طریق سیستم‌های سنتی مدیریتی اداره شده‌اند؛ پس توریسم به‌عنوان یک فعالیت پذیرفته شده پیش‌بینی نشده و تا حدودی به حساب نیامده است؛ بنابراین این مناطق از کمبود زیرساخت‌های اساسی مورد انتظار رنج می‌برند؛ زیرساخت‌های تسهیلات دستیابی و راحتی و امنیت برای آماده‌سازی آن‌ها جهت ورود مسافران و توریست‌های بیشتر. ثانیاً شاهد هستیم که رشد غیرقابل کنترل توریسم داخلی بر مناطق طبیعی ایران موجب مشکلات بسیاری شده است. بارزترین مثال آن آلودگی هوا، آب و خاک، نابودی جنگل‌ها، تغییر کاربری زمین و تغییرات فرهنگی در جوامع محلی است که توده توریست‌های داخلی بر مناطق ساحلی دریای خزر وارد می‌آورند. ورود توریست‌های خارجی، در ترکیب با زیرساخت‌هایی که پیش از این شکست خورده‌اند، حتی فشار بیشتری بر این اکوسیستم‌ها جهت بقا ایجاد می‌کنند. اکوسیستم که از محیط‌زیست و سلامت افراد بومی محافظت می‌کند اگر به‌طور درست برنامه‌ریزی و عمل شود، می‌تواند ابزاری برای کاهش مشکلات محیط‌زیستی باشد که توریسم بر آن وارد می‌کند؛ اما در ایران، اکوتوریسم و دیگر انواع توریسم دوستدار محیط‌زیست تنها «کلماتی بر کاغذ» هستند. برخی متصدیان ایرانی تورها بیان می‌کنند که آن‌ها تورهای دوستدار محیط‌زیست بیشتری را ترویج می‌کنند اما شکل کلی این نوع فعالیت‌ها و کارایی آن‌ها در مقایسه با اندازه و تنوع جاذبه‌های طبیعی در ایران قابل توجه نیست (Habibzadeh et al., 2000).

در مقایسه با منافع و تأثیرات مثبتی که در بالا ذکر شد توسعه گردشگری ممکن است سبب ایجاد تأثیرات منفی بر روی محیط طبیعی درون و پیرامون سکونتگاه‌های گردشگری بشود. در برخی از مطالعات مشکلات محیطی زیر درون و اطراف نواحی گردشگری شناسایی شده‌اند. تراکم و انباشتگی زباله‌ها و ضایعات، قطع درختان و از بین بردن پوشش گیاهی، آلودگی منابع آب و فرسایش خاک. در اینجا این مشکلات را نخست عنوان فشارهای محیطی بررسی می‌شود. در سال ۸۸-۱۹۷۷ سازمان توسعه و همکاری اقتصادی^۱ یک چهارچوب تحقیقاتی برای مطالعه فشارهای محیطی ناشی از گردشگری تهیه کرد که در چهارچوب گروه فعالیت‌های فشار آور- یعنی تغییراتی که موجب باز

^۱ . OECD

ساخت مداوم محیط می‌شوند و تولیدات ضایعات فعالیت‌های گردشگر و آثار جمعیتی - مطابق با ماهیت فشارهای مربوط و واکنش محیطی شناسایی می‌شوند (Taghizadeh Ansari, 1994).

جهانگردی می‌تواند محیط زیست طبیعی را به خطر اندازد، باعث تغییر آن شود و اثرات منفی بسیار زیادی بر روی آن بگذارد. بازدیدکنندگان طبیعت، ضایعات و آلودگی تولید می‌کنند. آلودگی‌هایی مثل آلودگی آب، آلودگی هوا، ضایعات جامد و آلودگی صوتی و بصری. جاذبه‌های طبیعی با استفاده نادرست یا بیش از حد، می‌تواند در معرض خطر قرار گیرد. احداث خدمات برای جهانگردان می‌تواند موجب تغییر و دگرگونی چشم‌اندازهای طبیعی شود. برای مثال: آلودگی بصری می‌تواند از طریق نصب زیاد بیلبوردها روی دهد. هم زمان با توسعه جهانگردی، تقاضا برای زمین افزایش می‌یابد. به خصوص برای نواحی عمده و درجه اول، مانند زمین‌های ساحلی، چشم‌اندازهای ویژه و کوه‌ها. بدون دوراندیشی، چشم‌اندازهای طبیعی و فضاهای باز ممکن است از بین بروند. تخریب یا زیان رساندن به گونه‌های گیاهی یا جانوری می‌تواند با جمع‌آوری گیاهان و جانوران مورد پسند، برای فروش یا نگهداری و یا لگدکوب کردن زمین روی دهد. جهانگردان یا مشاغلی که خدماتی بر آن‌ها ارائه می‌دهند اغلب، گیاهان، جانوران، صخره‌ها، فسیل‌ها، مرجان‌ها و آثار فرهنگی و هنری را در یک منطقه از بین می‌برند. بازدیدهای کنترل نشده یا بیش از اندازه، توسط بازدیدکنندگان می‌تواند کیفیت چشم‌اندازهای طبیعی، مکان‌ها و بناهای تاریخی را تنزل دهد. در جایی که آب نایاب است، جهانگردان می‌توانند موجودی ذخیره در دسترس را هدر دهند. مسافران همچنین می‌توانند به طور غیرعمدی گونه‌های غیربومی را معرفی کنند که این مسئله می‌تواند موجب افزایش تجارت حیوانات و گیاهان شود. جریان پیوسته و دائمی بازدیدکنندگان با تأثیر بر زندگی حیوانات اهلی و مختل کردن چرخه تولید مثل و تغییر در رفتارهای طبیعی آنان، ممکن است موجب از هم گسیخته شدن حیات وحش شود. برخی از دیگر اثرات منفی زیست محیطی توریسم عبارت است از: تخریب محیط زیست طبیعی به دلیل ایجاد ساختمان هتل‌ها و فرودگاه‌ها در مناطق پوشش‌های طبیعی، آلوده‌سازی محیط طبیعی و احیاناً ورود بیماری‌های واگیردار به کشور (Ghasemi, 2014).

حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری در قوانین کیفی ایران

اخلاق محیط‌زیست به رابطه اخلاقی بین نوع بشر با طبیعت اطراف خود مربوط است. فرهنگ ایرانی - اسلامی ما در لزوم توجه به طبیعت، توصیه‌های موکدی دارد. در سطح جهانی نیز بعد از انقلاب صنعتی و به دنبال آگاهی بشر از تأثیرات فن‌آوری، صنعت، توسعه اقتصادی و رشد جمعیت بر روی محیط زیست، توجه بیشتری به مقوله حفاظت از محیط پیرامون شد. همه نسبت به آینده سیاهی که در پی تخریب محیط پیرامون در کمین آدمی است، هشدار دادند. دو کتاب بهار خاموش و بمب جمعیت، به دنبال توجه گسترده به مسائل محیط زیست در دهه ۶۰ میلادی به نگارش درآمدند که با استقبال زیادی مواجه شدند. باید گفت که اخلاق زیست محیطی، حال‌نگر و آینده‌نگر است. چرا که علاوه بر امروز، نسل‌های فردا را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. این همان موضوعی است که اصل ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به آن تأکید می‌کند. این اصل مقرر می‌کند: در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی

تلقی می‌شود. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است (Qawam, 1995).

در حوزه اخلاق محیط زیست، گزاره‌های اخلاقی در حمایت از محیط زیست بیان می‌شود که وجدان بیدار، خود را ملتزم به رعایت آن‌ها می‌کند. آنچه در این حوزه بیان می‌شود، از جنس حسن و قبح است؛ اما از آنجا که ضمانت‌اجرای خارجی و ملموسی برای آن‌ها وجود ندارد، نمی‌تواند حامی تمام عیاری برای طبیعت باشد. درست همین جاست که پای حقوق به میان می‌آید. قانون برای حمایت از محیط زیست شروع به وضع بایدها و نبایدهایی می‌کند و نهادهایی را برای نظارت بر اجرای این تکالیف و حقوق پیش‌بینی می‌کند و از سوی دیگر با پیش‌بینی مکانیسم‌های بازدارنده‌ای که اغلب از جنس مجازات هستند، سعی می‌کند اجرای کامل آن را تضمین کند. بدین ترتیب بسیاری از گزاره‌های اخلاقی شکل باید و نباید می‌گیرد و لباس قانون به تن می‌کند و نقش جدی‌تری برای حفاظت از زیست‌بوم آدمی بازی می‌کند (Riochi, 2006).

در قوانین کشور ما، جرائم محیط زیست را می‌توان در هفت گروه دسته‌بندی کرد:

جرائم محیط زیست مرتبط با تخریب یا خسارت به محیط زیست

جرائم محیط زیست مربوط به آلودگی آب

جرائم محیط زیست مربوط به آلودگی صوتی

جرائم محیط زیست مربوط به آلودگی هوا

جرائم محیط زیست مربوط به آلودگی خاک

جرائم محیط زیست مربوط به بهره‌برداری از منابع مواد شیمیایی یا کار با اشعه بدون اتخاذ تدابیر حفاظتی

جرائم محیط زیست مربوط به ریختن زباله (Habibi, 1997).

تعداد دفعات جمع‌آوری زباله در تهران دست‌کم چهار برابر بیش از کشورهای اروپایی است. این کار در بعضی کشورهای اروپایی هفته‌ای دو بار و در برخی دیگر از کشورها هفته‌ای سه بار انجام می‌شود، ولی در تهران روزانه حداقل دو بار زباله‌ها جمع‌آوری می‌شود که هزینه‌های سنگینی بر شهر تحمیل می‌کند. بله این آمار عجیب است و باورنکردنی. اصلاح این روند قطعاً به فرهنگ‌سازی و توجه بیشتر مردم به حقوقشان بستگی دارد (Qawam, 1994).

سال ۱۳۸۶ طرح ساماندهی راهکارهای حقوقی و اجرایی برخورد با متخلفان پخش، دفع، حمل و امحای غیرمجاز و نامناسب پسماندها در فضاها و معابر عمومی شهر به تصویب رسید. بر اساس این طرح:

رانندگانی که از خودروها زباله در شهر پرتاب کنند تا سقف ۳۵ هزار تومان جریمه می‌شوند.

جریمه تخلیه زباله در محل‌های غیرمجاز ۱۰ میلیون تومان تعیین شد.

سال ۸۷ جریمه راننده‌های زباله‌ریز به ۱۰۰ هزار تومان افزایش یافت (Bahrain and Mobarghaee, 1997).

قانون‌گذار در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی زباله ریختن در معابر را جرم دانسته و برای آن مجازات تعیین کرده است. این ماده مقرر کرده که:

هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل... ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام... ممنوع است و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری

نباشند، به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد. بر اساس قانون جدید رسیدگی به تخلفات رانندگی که اجرای آن طی دو مرحله (اردیبهشت و دی ۹۰) در کشور آغاز شد، ریختن اشیا و ضایعات در معابر تخلف رانندگی محسوب می‌شود و راننده متخلف باید متناسب با نوع تخلف ۳۰۰، ۴۰۰ و ۵۰۰ هزار ریال جریمه بپردازد. پلیس می‌گوید ناتوانی راننده در کنترل وسیله نقلیه، آن هم به دلیل مواجه شدن ناگهانی با اشیا و ضایعات موجود در معابر، یکی از دلایل تصادفات رانندگی است. البته بعضی از این اشیا به دلیل حوادث قهری و طبیعی مانند سقوط بهمن، رانش زمین، سیل و زلزله به وجود می‌آید، اما بعضی دیگر به دلیل بی‌توجهی سایر رانندگان ایجاد می‌شود (Nazari, 2011).

بر اساس مفاد ماده ۷۲۷ قانون مجازات اسلامی، زباله ریختن در معابر از جرائم غیرقابل گذشت است و حتی در اغلب موارد، اشخاص دیگر اعم از حقیقی یا حقوقی از این جرم متضرر می‌شوند؛ بنابراین اعلام جرم صرفاً در صلاحیت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان حفاظت محیط زیست نیست، بلکه اعلام و شکایت از آن از سوی سایر اشخاص نیز ممکن است. میزان جریمه ریختن اشیا و ضایعات در خیابان‌ها، بزرگراه‌ها و جاده‌ها به عنوان یک تخلف رانندگی به این شرح است:

مطابق بند ۲۰۷۳ جدول جریمه‌های رانندگی، پرتاب کردن یا ریختن ضایعات، زباله، اشیا و آب دهان از وسیله نقلیه در معابر شهرهای بزرگ و جاده‌های بین‌شهری ۳۰۰ هزار ریال جریمه دارد.

در بند ۲۰۷۵ جدول جرائم رانندگی، برای ریختن یا ریزش روغن، بنزین، گازوئیل یا سایر مایعات آلوده و تخریب‌کننده راه در شهرهای بزرگ و جاده‌های بین‌شهری ۳۰۰ هزار ریال جریمه تعیین شده است. بر اساس بند ۲۰۵۸ تخلیه نخاله، مصالح ساختمانی، فاضلاب و ایجاد هر گونه مانع در مسیر عبور و مرور وسایل نقلیه در راه‌ها و حریم آن‌ها ۵۰۰ هزار ریال جریمه دارد.

طبق بند ۲۰۵۹ حمل کردن زباله، نخاله و مصالح ساختمانی و امثال آن بدون حفاظ و پوشش لازم ۴۰۰ هزار ریال جریمه دارد و در صورت بررسی کارشناسان و محرز شدن تأثیر آن‌ها در وقوع تصادفات رانندگی، راننده مرتکب به عنوان مقصر به مراجع قضایی معرفی خواهد شد (Najafi Obrandabadi, 2011).

در مصوبه شورای اسلامی شهر و در قانون جدید رسیدگی به جرائم رانندگی، از عابران پیاده که آن‌ها هم مانند رانندگان از شهروندان محسوب می‌شوند، سخنی به میان نیامده است. منظورمان بعضی از عابران است که شعار «شهر ما، خانه ما» کمترین معنایی برایشان ندارد و به جای اینکه به خود زحمت بدهند و زباله‌ای را که خود عامل تولید آن بوده‌اند تا رسیدن به نزدیک‌ترین سطل زباله در دستشان نگه دارند، ترجیح می‌دهند با ریختن آن داخل جوی آب، پای درختان و گوشه و کنار پیاده‌رو از شر آن خلاص شوند، بدون اینکه بابت بازخواست شدن در این زمینه کمترین نگرانی داشته باشند. در سایه همین خلاء قانونی است که برخی شهروندان قانون‌گریز به راحتی در اجرای تکالیف و حقوق شهروندی خود کوتاهی می‌کنند. جرم‌انگاری و تعیین و اعمال ضمانت اجراهای کیفری، ابزارهای اساسی سیاست جنایی برای تأمین اهداف خویش است. بر همین مبنا، قوانین ماهوی نظام کیفری ایران را می‌توان به شرح ذیل در دو حوزه جرم‌انگاری لطمه به محیط زیست و ضمانت اجراهای نقض مقررات آن به نقد گذاشت. در نظام کیفری ایران، به منظور تأمین اهداف سیاست جنایی در قبال جرائم زیست

محیطی، جرم انگاری‌های متعددی در سالیان مختلف صورت گرفته است. به رغم اینکه این میزان از جرم انگاری، دلالت بر دغدغه مقنن مبنی بر حمایت کیفری از محیط زیست دارد، تأمل در این مقررات حاکی از این است که در مواردی، اصل کیفی بودن قوانین و به تبع آن جرم انگاری مؤثر که تضمین کننده کارآمدی وضع مقررات کیفری است، رعایت نشده است که موارد ذیل را می‌توان به عنوان اهم مصادیق مدعای فوق برشمرد (Nabavi and Shahriari, 2013).

اصل قانونی بودن جرم و مجازات، به عنوان یکی از بنیادی‌ترین اصول حقوق کیفری، اقتضا می‌کند که سیاست‌گذاران عرصه کیفری جهت آشنایی تابعان حقوق کیفری با حقوق و تکالیف خود، اعمالی را که جرم شناخته و برای آن‌ها مجازات در نظر گرفته‌اند به صورت شفاف و روشن و در قالب مجموعه‌ای از قوانین منسجم، تدوین و در اختیار تابعان قرار دهند. بنابراین زمانی که در راستای سیاست‌گذاری کیفری یک مجموعه قانونی تنظیم می‌گردد، تلاش می‌شود تا جرم انگاری‌ها و مجازات با توجه به اهداف کلی سیاست‌ها صورت گیرد و معمولاً روح واحدی بر آن حاکم شود در حالی که پراکندگی قوانین باعث تشتت سیاست‌ها، برنامه‌ها و عدم هماهنگی لازم میان آن‌ها می‌گردد به نحوی که وضع قوانین پی‌درپی، جرم انگاری‌های بی‌رویه و تورم کیفری، نتیجه‌ای جز سردرگمی تابعان حقوق کیفری نخواهد داشت و نه تنها شهروندان عادی، بلکه حتی گاهی اهل فن و مقامات قضایی نیز در تشخیص ناسخ و منسوخ بودن قوانین دچار ابهام و مشکل می‌شوند (Mohammad Zadeh Ranni, 2010).

متعدد، حاکی از پراکندگی و آشفتگی در جرم انگاری است؛ به نحوی که تدوین مجموعه‌ای حجیم بالغ بر ۱۰۰۰ صفحه تحت عنوان مجموعه قوانین محیط زیست توسط سازمان حفاظت محیط زیست گواه این مدعاست، این در حالی است که همه این مسائل و موضوعات مهم را می‌توان در قالب یک مجموعه قانونی تنظیم کرد و به تصویب رساند؛ بنابراین به منظور اتخاذ یک سیاست جنایی کارآمد و در راستای تحقق اهداف اصول قانونی بودن جرائم و مجازات و کیفی بودن قوانین، جرم انگاری‌ها باید در قالب واژگان صریح و شفاف و در قالب یک مجموعه قوانین مشخص و منسجم - که روح و نظم واحدی بر آن حکم فرما باشد - صورت گیرد. در کشورهایی مانند استرالیا و کانادا، این رویه به کار بسته شده و کلیه مقررات زیست محیطی اعم از کیفری و غیر کیفری در ذیل قانون جامع حمایت از محیط زیست برشمرده شده است (Gorgy Fard, 2012).

با تأمل در مقررات کیفری زیست محیطی ایران می‌توان مشاهده کرد که برخی جرم انگاری‌های صورت گرفته مقید به ورود آسیب به عنوان نتیجه گردیده‌اند و حال آن که با عنایت به تأثیر عمدتاً غیرقابل جبران جرائم زیست محیطی، مداخله کیفری قبل از حصول نتیجه در قالب وضع جرائم مطلق و همچنین پیش‌بینی «جرائم مانع»، در جهت جلوگیری از وقوع جرائم گسترده‌تر و تبعات زیست محیطی، ضرورت دارد. در همین خصوص می‌توان مداخله کیفری در خصوص دسترسی و استفاده از مواد اولیه آلاینده در کارخانه‌ها، جرم انگاری عدم رعایت مقررات نظارتی زیست محیطی در کارخانه‌ها، کارگاه‌ها و یا ساخت‌وساز در حریم رودخانه‌ها را به عنوان مصادیقی از جرائم مانع ذکر کرد که ضرورت دارد مقنن به آن‌ها توجه بیشتری داشته باشد. یکی از مؤلفه‌های ارزیابی یک سیاست جنایی کارآمد، وضع ضمانت اجراهای مطلوب و متناسب و اجرای صحیح و دقیق آن‌ها

در قبال نقض قوانین و مقررات است تا از این رهگذر یکی از مهم‌ترین اهداف سیاست جنایی، یعنی پیشگیری از جرم - اعم از پیشگیری پیشینی که ناظر به پیشگیری از ارتکاب جرم توسط افراد تا کرده بزه و پیشگیری پسینی که ناظر بر پیشگیری از تکرار جرم توسط مجرمین است محقق شود. با توجه به این اهمیت، در مقام ارزیابی سیاست جنایی تقنینی ایران از منظر ضمانت اجرا، موارد ذیل را می‌توان به عنوان اهم ایرادات موجود در این حوزه برشمرد (Firoozi, 2005).

یکی از ایرادهای بارز در حوزه ضمانت اجرای زیست محیطی، باز دارنده نبودن ضمانت اجراهاست؛ توضیح آن که در تبیین دلایل رفتارهای آلاینده‌ها محیط زیست، بالأخص اشخاص حقوقی به عنوان مهم‌ترین و عمده‌ترین مرتکبان این اقدامات، نظریه‌های مختلفی مطرح گشته است و یکی از نظریه‌های برجسته در این خصوص «رویکرد اقتصادی» است. رویکرد اقتصادی، بر این مبنا که مجرم با سنجش و محاسبه سود ناشی از ارتکاب جرم و زیان ناشی از اعمال ضمانت اجراها و مجازات، تصمیم به ارتکاب جرم و یا انصراف از آن می‌گیرد، مقرر می‌دارد که اگر به طور متعارف و با توجه به عواملی نظیر شدت و حتمیت مجازات‌ها و قدرت و قاطعیت مقامات در تعقیب و مجازات مجرمان، هزینه‌های ارتکاب جرم سنگین‌تر از سود حاصل از آن باشد، مجرم بالقوه از عملی کردن قصد خود مبنی بر ارتکاب جرم، منصرف خواهد شد؛ در حالی که برابر بودن سود و زیان یاد شده و یا به صرفه بودن سود حاصل از جرم نسبت به مجازات احتمالی آن، منجر به عدم تحقق کارکرد پیشگیرانه مجازات خواهد شد. با توجه به اینکه اکثر جرائم زیست محیطی توسط اشخاص حقوقی مطلع، با نقشه از پیش طراحی شده و توأم با سنجش سود و زیان ناشی از جرم ارتکاب می‌یابد، توجه به رویکرد اقتصادی توسط قانون‌گذار می‌تواند از رهگذر اتخاذ اقدامات و تدابیری مناسب و وضع ضمانت اجرای کارآمد به کارکرد پیشگیرانه ضمانت اجراها مدد رساند (Faghfour Maghrebi, 2010).

حال آنکه در مقام ارزیابی مقررات موجود ایران در حوزه محیط زیست، به نظر می‌رسد به رغم اینکه در وضع و اعمال مجازات‌های زیست محیطی، توجه به عوامل متعددی نظیر سود ناشی از جرائم زیست محیطی، میزان احتمال کشف این جرائم و نقش مجازات‌ها در لطمه به حسن شهرت و اعتبار مرتکبان جرائم و آلاینده‌های زیست محیطی، می‌تواند نقش مؤثری در بازدارندگی مجازات و تحقق کارکردهای پیشگیرانه سیاست جنایی ایفا کند، از این رو ضمانت اجرای موجود در تأمین این اهداف کارایی مکفی را نداشته است. اغلب مقررات زیست محیطی که عمدتاً به جهت قدمت و مدت زیادی که از عمر آنها می‌گذرد مشتمل بر مبالغ ناچیزی به عنوان جزای نقدی هستند،^۲ فاقد اوصاف و کارکردهای مجازات مناسب و بازدارنده می‌باشند و در راستای اتخاذ یک سیاست جنایی مطلوب، بازنگری و اصلاح آنها از سوی قانون‌گذار ضروری است. البته با توجه به ماده (۶۸) قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت مصوب ۱۳۸۰ دولت می‌تواند هر سه سال یکبار در مبالغ جزای نقدی تجدیدنظر کند ولی در عمل با توجه به این که اعمال این مقررره برای دولت، الزامی نیست و اختیارات دولت در اعمال این ماده وسیع بوده و نرخ تورم یکی از معیارهای تعدیل جزای نقدی است، تغییرات به وجود آمده در مبالغ جزای نقدی کافی نبوده و لذا در راستای اتخاذ سیاست جنایی کارآمد و مؤثر واقع

شدن ضمانت اجراهای کیفری از جمله جزای نقدی، باید با در نظر گرفتن واقعیت‌های جامعه و همکاری کارشناسان اقتصادی و اهل فن، نسبت به اصلاح مقررات موجود اقدام کرد (Fahimi, 2008).

در ماده (۲۸) قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نیز برای جبران عقب افتادگی جزای نقدی مقرر در همه قوانین گفته شده است: «کلیه مبالغ مذکور در این قانون و سایر قوانین از جمله جزای نقدی به تناسب نرخ تورم اعلام شده به وسیله بانک مرکزی هر سه سال یک بار به پیشنهاد وزیر دادگستری و تصویب هیئت وزیران تعدیل و در مورد احکامی که بعد از آن صادر می‌شود، لازم الاجرا می‌گردد». این ماده تا حدود زیادی می‌تواند مفید واقع شود ولی چاره کار پیش‌بینی مقرراتی در خود قوانین ناظر به محیط زیست است. به نظر می‌رسد یکی از اقدامات مفیدی که برای برطرف کردن ضعف تأثیرپذیری جزای نقدی از نوسان‌های پول رایج می‌توان انجام داد، اعمال جزای نقدی نسبی به جای جزای نقدی ثابت است، به عبارت دیگر به جای تعیین مبالغ ثابتی (مثلاً ده میلیون تا صد میلیون ریال) به عنوان جزای نقدی در قوانین، می‌توان با تعیین نسبت‌هایی در قوانین (مثلاً دو یا چند برابر عواید حاصل از جرم و یا خسارات ناشی از جرم) تعیین مبلغ جزای نقدی به نسبت آثار جرم را در اختیار مقامات قضایی قرار داد (Fahimi & Mashhadi, 2014).

به طور کلی جرائم زیست محیطی را با توجه به ماهیتشان به دو گروه عمده تقسیم‌بندی می‌نمایند: الف- جرائم ارتكابی نسبت به جاندار محیط زیست منهای انسان شامل کلیه جانداران گیاهی و حیوانی می‌شود بر طبق قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست از جمله وظایف سازمان حفاظت محیط زیست پیشگیری و ممانعت از هر آلودگی و هر اقدام مخربی که موجب بر هم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست می‌شود. همچنین کلیه امور مربوط به جانداران وحشی و آبزیان آب‌های داخلی است و بر طبق بند ۲ ماده ۶ همان قانون تخریب جنگل‌ها و مراتع نیز از جمله مواردی است که باعث بر هم خوردن تعادل در محیط زیست شده و بنابراین عملی مجرمانه محسوب می‌شود.

ب) جرائم ارتكابی نسبت به عناصر بی‌جان محیط زیست از قبیل: آب‌وهوا، خاک، صدا و آلودگی‌های شیمیایی.

اصل (۵۰) پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است (Fahimi and Arabzadeh, 2011).

اصل چهلم (۴۰) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: هیچ‌کس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد. محیط زیست در قانون برنامه پنجم توسعه: نگاهی به قوانین برنامه پنج‌ساله نشان می‌دهد جایگاه حفاظت از محیط زیست از یک تبصره در برنامه اول تا یک فصل کامل بنام حفاظت محیط زیست، آمایش سرزمین و توازن منطقه‌ای در قانون برنامه چهارم توسعه، ارتقا یافته است. در برنامه اول توسعه بخش محیط‌زیست در قالب اهداف کیفی مطرح شد و فاقد هرگونه هدف کمی بود. برنامه دوم توسعه در شرایطی متفاوت‌تر از برنامه اول توسعه و با دیدگاه‌های نوینی که در سطح بین‌المللی در ارتباط با مقولات

محیط زیست مطرح بود، تدوین شد. در قانون برنامه پنجم توسعه مواد قانونی فنی و متناسب با بحران‌های زیست محیطی مبتلا به و اهداف کمی پیش‌بینی شده است و از جامعیت نسبتاً بیشتری نسبت به برنامه‌های قبلی برخوردار است. جرائم زیست محیطی در قانون مجازات اسلامی مصوب ۹۲: قانون‌گذار ایران در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۹۲ ضمانت اجرای شدیدی‌تری برای آلودگی محیط زیستی در نظر گرفته و چنین مقرر می‌دارد که: هرکس به طور گسترده به پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک به گونه‌ای که موجب اختلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، در حد وسیع گردد مفسد فی الارض محسوب و به اعدام محکوم می‌گردد (Abedi Sarvestani et al., 2007).

تعزیرات ۷۵: نتایج بررسی‌های چند ساله اخیر حاکی از آن می‌باشد که اغلب دعاوی مطرح شده است از طرف ادارات کل حفاظت محیط زیست علیه واحدهای تولیدی و صنعتی که به نحوی آلاینده به چرخه محیط زیست وارد می‌سازند به استناد ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات است. عنصر مادی این جرم: اقدام علیه بهداشت عمومی و آلوده کردن محیط زیست است که اعلام مجرم موضوع این ماده فقط در صلاحیت وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی و سازمان حفاظت محیط زیست است. احتمال ارتکاب جرائم مصرح در ماده ۶۸۸ توسط اشخاص حقیقی و حقوقی و یا عمومی و خصوصی وجود دارد. به‌طور مثال اگر شهرداری به عنوان متولی جمع‌آوری و تخلیه زباله‌های شهری هرگونه اهمال یا سهل‌انگاری در موضوع نماید که منجر به آن شود که زباله‌ها جمع‌آوری نشود مشمول حکم این ماده خواهد بود. تخریب جنگل‌ها، درختان و مراتع به عنوان جرم زیست محیطی: بر این اساس قانون‌گذار، تخریب جنگل‌ها، درختان و مراتع را جرم انگاری و ممنوع اعلام کرده و قطع گونه‌های درختانی را در سراسر کشور ممنوع اعلام کرده است (Rajabi Bagherabad, 2014).

سیاست جنایی اسلام در واکنش به جرائم زیست محیطی

قانون‌گذار اسلامی در قانون آیین دادرسی کیفری سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آن‌ها در زمینه حمایت از محیط زیست و منابع طبیعی، میراث فرهنگی و بهداشت عمومی باشد، به‌عنوان اعلام‌کننده جرائم ارتكابی معرفی کرده است. البته این سازمان‌ها در تمام مراحل دادرسی جهت اقامه دعوا شرکت و نسبت به آرا مراجع قضایی می‌توانند اعتراض نمایند. در واقع مراجع یاد شده نمی‌توانند به‌عنوان شاکی شکوائیه تقدیم کنند و درخواست تعقیب مراجع یاد شده را بنمایند. بلکه به‌عنوان شخص ثالث و نه به‌عنوان بزه دیده می‌توانند وارد دادرسی شوند (Haghshenas & Zakeri, 2008).

۱- آموزش پیشگیرانه و فرهنگ‌سازی حفاظت از محیط زیست

امروزه، آموزش محیط زیست نه تنها یک ضرورت، بلکه نیاز مبرمی است که در پی گسترش روزافزون تمدن‌های شهری پدید آمده است. ارتباط عمیق و گسترده بشر امروز با محیط اطرافش، مسائل گوناگونی را به دنبال داشته که ادامه حیات وی در این کره مسکونی، تنها در شرایطی ممکن است که این مسائل در حدی قابل توجه مرتفع شود.

۲- رویکرد پیشگیری غیر کیفری نسبت به جرائم زیست محیطی

در اولویت قرار دادن موضوع طبیعت و محیط زیست در تداوم پیشگیری اطلاع‌رسانی درست و به موقع و پیشگیری از حوادث ناگوار بحران محیط زیست

بسترسازی برای ترویج اخلاق زیست محیطی اسلامی

آموزش خانواده‌ها در استفاده درست و حفاظت از طبیعت خدادادی

۳- اهم وظایف حکومت اسلامی در قبال محیط زیست

پی‌ریزی قوانین زیست محیطی بر پایه اصول و مقررات الهی.

اجرای قانون مبارزه با مفسدان زمین و مخربان طبیعت در جهت تأمین مصالح عمومی.

توجه به مسائل محیط زیست و اخلاق زیست محیطی در تعلیم و تربیت اسلامی و فرهنگ‌سازی زیست محیطی بر اساس تعالیم آسمانی

بهره‌گیری از افراد شایسته در هرم اداری محیط زیست که با قدرت تمام توانائی مقابله با مفسدان را داشته باشند.

بهره‌گیری از شیوه‌های نوین زیست محیطی سازگار با نظام اسلامی (Haghshenas & Zakeri, 2008).

سیاست جنایی تقنینی با استفاده از ابزار قوانین که شامل قانون اساسی، قوانین جزایی و آئین دادرسی کیفری است، سیاست جنایی قضایی با استفاده از ابزارهای قضایی که مقام قضایی بنا بر اختیارات خود می‌تواند از آنها استفاده کند مانند مجازات جایگزین حبس یا نظام نیمه آزادی و... و سیاست جنایی مشارکتی با استفاده از حمایت و مشارکت اهرم‌های مردمی (علاوه بر استفاده از ابزارهای قانونی و قضایی) سعی در رسیدن به اهداف سیاست جنایی مطلوب را دارند. سیاست جنایی اجرایی را می‌توان بررسی تدابیر اجرایی در سیاست جنایی دانست. این تدابیر اعم از تدابیر سرکوبگرانه و پیشگیرانه غیر کیفری هستند که در یک نظام سیاست جنایی اندیشیده شده‌اند (Jahed, 2013).

حفظ محیط زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای نگاهداری بیشتر از محیط زیست و رعایت حقوق عمومی جامعه است و تخریب محیط زیست معلول نابرابری‌های اجتماعی و استفاده‌های غلط از طبیعت و یکی از عوامل تضييع حقوق انسان‌هاست. حقوق به‌عنوان مهم‌ترین ابزار اجتماعی و فرهنگی در تنظیم روابط اجتماعی نقش مهمی را به عهده دارد؛ زیرا بحث به نظم در آمدن مسائل زیست محیطی در قالب قواعد، الزام‌آور می‌گردد. در این میان حقوق کیفری با توجه به ویژگی خاصی که دارد: همانند جنبه الزام‌آور و دارای ضمانت اجرا، از کارایی بیشتری برخوردار است. در این راستا، پاسخ به عوامل تهدیدکننده محیط زیست و جرائم زیست محیطی به یک نگرش جامع و سیاست مؤثر و منسجم و همچنین فرهنگ‌سازی قوی نیاز دارد. جرم‌انگاری و بازدارندگی حقوق کیفری و ضمانت اجرای کیفری به مراتب بیشتر از حقوق مبتنی بر مسئولیت مدنی است و این امر از طریق شناسایی اعمال مخالف محیط زیست به عنوان جرائم زیست محیطی، از این رو می‌توان با تدوین قواعد و مقررات داخلی و بین‌المللی و تأسیس نهادهای قضایی اختصاصی رسیدگی کننده به مسائل زیست محیطی اقدام مناسبی در جهت سیاست جنایی زیست محیطی بشمار آید. آموزش محیط زیست، فرایندی است که در آن، بشر از رابطه میان سیستم‌های طبیعت و رابطه میان خود و محیط اطرافش آگاه می‌شود و دانش، مهارت، توانایی، علاقه و انگیزه آن را کسب می‌کند تا همواره در مواقع تصمیم‌گیری و در رفتارهای روزمره، شرایط مناسب زیست حیات سالم را به همراه توسعه هماهنگ افراد، گروه‌ها و به طور کلی جامعه در نظر داشته باشد (Taghizadeh Ansari, 1995).

نگاهی اجمالی به آیات قرآن، تصویر زیبایی از توجه این کتاب آسمانی به خواننده می‌دهد که نشان از اهمیت مقوله محیط زیست دارد. در قرآن ۱۵۴۱ بار واژه ارض، ۳۱۰ بار واژه سماء، ۶۴ بار واژه ماء و ۳۶ بار واژه جبل به کار رفته است. یکی از مدل‌هایی که در پرتو آموزه‌های قرآنی نقش ارزنده‌ای در پیشگیری از جرائم زیست محیطی خواهد داشت، مدل پیشگیری سه مرحله‌ای است. این مدل که از سه مرحله پیشگیری اولیه، ثانویه و ثالثیه تشکیل می‌شود، با توجه به سطح پیشرفت یک. هرچند در قرآن کریم انسان به عنوان اشرف مخلوقات شناخته شده است، این امر به معنای آن نیست که هر رفتاری را بر علیه طبیعت روا دارد؛ زیرا خداوند ارزش محیط زیست را همسان انسان پنداشته است. چنانکه در آیه ۳۸ سوره انعام پرنده‌گان و دیگر جانداران در زمین را امت‌هایی همانند انسان به شمار آورده است: و ما من دابة فی الارض ولا طائر یطیر بجناحیه الا امم امثالکم ما فرطنا فی الکتاب من شیء ثم الی ربهم یحشرون؛ و هر جنبنده‌ای در زمین و هر پرنده‌ای که به دو بال در هوا پرواز می‌کند، همگی امت‌هایی مانند شما نوع بشر هستند (Ismeili et al., 2007).

۲. مدل پیشگیری سه مرحله‌ای، برگرفته از الگوی پزشکی است که با توجه به میزان بیماری در سه مرحله، مداخله‌های پزشکی صورت می‌گیرد. این مدل، برای نخستین بار در سال ۱۹۶۷ وارد بحث‌های جرم‌شناسی پیشگیرانه شد (Najafi Obrandabadi, 2012: 508). مشکل در هر مرحله، با آن برخورد می‌کند. در پیشگیری اولیه هنوز مشکلی پیش نیامده و هیچ نشانه یا علتی از آن نیز وجود ندارد، اما امکان و احتمال پدید آمدن آن به صورت یک تهدید بالقوه وجود دارد. در این مرحله اقدامات پیشگیرانه به صورت کلی و عمومی و به منظور از میان بردن یا کاهش احتمال وقوع مشکل صورت می‌گیرد. این اقدامات در راستای حفظ و ارتقای وضعیت موجود برای جلوگیری از پدید آمدن یک وضعیت نامطلوب است. به همین دلیل همه اقدام‌هایی که برای بهبود شرایط زندگی و تغییر دادن اوضاع و احوال و شرایط جرم‌زای محیط فیزیکی و اجتماعی است (Najafi Obrandabadi, 2012: 508).. اعم از اقدامات اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، آموزشی، مدیریت شهری و شهرسازی و به طور کلی، سازماندهی اجتماعی در این نوع از پیشگیری قرار می‌گیرند. در این مرحله، شرایط زندگی فردی و اجتماعی به گونه‌ای طراحی می‌شوند که به تحقق یک وضعیت ایدئال و مطلوب بر اساس نظام ارزشی حاکم بر جامعه و اهداف برآمده از آن بینجامد، به گونه‌ای که همه عوامل، شرایط، زمینه‌ها و فرصت‌های مناسب برای رشد و تعالی فردی و اجتماعی فراهم آید (Ghasemi, 2011).

آموزه‌های قرآنی در ارتباط با پیشگیری اولی دارای دو بعد فردی و اجتماعی هستند و به تکوین شخصیت فردی و طراحی ساختار اجتماعی (به گونه‌ای که تأمین کننده سلامت فردی و اجتماعی باشند) مربوط می‌شوند. به دیگر سخن آموزه‌های قرآنی برای پیشگیری اولیه از جرائم زیست محیطی سازوکارهای مختلفی را در دو بعد فرد محور و جامعه‌محور ارائه می‌دهد. در بعد نخست، محور بحث بر روی اعتقادات پیشگیرانه و آموزه‌های اخلاقی انسان‌ها است. در سازوکار اعتقادات پیشگیرانه می‌توان آموزه‌های اعتقاد به خداوند و آیه بودن مخلوقات زیست محیطی و اعتقاد به فواید طبیعت برای انسان را مثال زد. از سوی دیگر در سازوکار آموزه‌های اخلاقی به نقش خودکنترلی در پیشگیری از جرائم زیست محیطی تأکید می‌شود؛ اما در بعد دوم، نگاه وسیع‌تری به موضوع وجود دارد و از این رو به آموزه‌های اقتصادی و اجتماعی اشاره می‌شود که در پرتو

آموزه‌های اقتصادی نباید در زمین اسراف و فساد کرد و همواره باید برآبادانی آن همت گمارد و در پرتو آموزه‌های اجتماعی نیز باید به منع تبعیض و بر خورداری برابره از مواهب خدادادی پایبند

نتیجه‌گیری و دستاورد علمی پژوهشی

یکی از موضوعات اصلی و مورد بحث کارشناسان، کاربرد رویکرد توسعه زیست محیطی و توسعه پایدار است. امروزه ارتباط نزدیک میان گردشگری و محیط زیست و اهمیت رویکرد برنامه‌ریزی زیست محیطی و برنامه‌ریزی توسعه پایدار توجه به این رویکردها را افزایش داده است. بیانیه مانیل، به عنوان جامع‌ترین اعلامیه مطابق با اهداف گردشگری مدرن، نیز بر اهمیت منابع طبیعی و فرهنگی در گردشگری و همچنین ضرورت استفاده و حفاظت از آن‌ها در جهت جامعه محلی و گردشگری تأکید زیادی کرده است. به دنبال بیانیه مانیل، بیانیه مشترک سازمان جهانی گردشگری و سازمان جهانی برنامه محیط زیست که هماهنگی‌ها و همکاری‌های بین سازمانی در حوزه گردشگری و محیط زیست را دنبال می‌کند، این گونه اظهار کرده است که: حفاظت، ارتقا و تقویت عناصر و اجزای مختلف محیط زیست انسان، شرط اساسی در توسعه موزون و هماهنگ گردشگری است. بر این اساس، مدیریت عقلایی و منطقی گردشگری منجر به حفاظت و توسعه فیزیکی محیط زیست و یادمان‌های تاریخی - فرهنگی انسان و در نتیجه ارتقای کیفیت زندگی خواهد شد. اهمیت برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای گردشگری به عنوان تکنیکی در حفاظت و توسعه پایدار در کارگاه آموزشی مشترک برنامه محیط زیست سازمان ملل و سازمان جهانی گردشگری در سال ۱۹۸۳ نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در بیانیه لاهه در سال ۱۹۸۹ که بیانیه‌ای بین‌المجالس است و میان اتحادیه بین‌المجالس و سازمان جهانی گردشگری منعقد شده است به ارتباط مؤثر گردشگری و محیط زیست اشاره شده است.

در تعریفی عام و گسترده، محیط زیست تمامی عرصه‌های طبیعی و فرهنگی اطراف انسان را در بر می‌گیرد. محیط زیست طبیعی شامل هرآن چیزی است که در طبیعت وجود دارد و در بر گیرنده اقلیم، آب و هوا، زمین، خاک و اشکال زمین، منابع آب، پوشش گیاهی، حیات جانوری و اکوسیستم‌های طبیعی است. محیط زیست انسان ساخت نیز شامل اشکال فیزیکی انسان ساخت است که از آن جمله می‌توان به انواع مختلف ابنیه، زیرساخت‌ها و همچنین سایت‌های تاریخی و باستانی اشاره کرد. در تجزیه و تحلیل جامع اثرات زیست محیطی گردشگری، عوامل اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی مربوط به محیط زیست مورد توجه قرار می‌گیرند؛ چون که در حقیقت تفکیک عناصر فیزیکی و اجتماعی - اقتصادی از یکدیگر کاری دشوار و نامطلوب است، اگر چه به دلیل سهولت سازماندهی و مدیریت اغلب ارزیابی این عوامل به صورت جداگانه صورت می‌پذیرد. رابطه بسیار نزدیکی بین گردشگری و محیط زیست وجود دارد که در سه قالب جای می‌گیرد:

- ۱- بعضی از اشکال محیط زیست فیزیکی جاذبه‌هایی برای گردشگران محسوب می‌شوند.
- ۲- تسهیلات و زیربنای گردشگری بخشی از محیط زیست ساخته‌شده را تشکیل می‌دادند. ۳- توسعه گردشگری و استفاده گردشگران از یک ناحیه، اثرات زیست محیطی ایجاد می‌کند. اثرات زیست محیطی گردشگری عمدتاً به این دلیل است که در محیط‌هایی که حساس و شکننده هستند، این فعالیت‌ها، توسعه یافته است؛ مانند جزایر کوچک، سواحل، نواحی کوهستانی، نواحی مرتفع، کنار سایت‌های تاریخی و باستانی، زیرا این نوع مکان‌ها منابع مهم و

جاذبه‌های گردشگری را شکل می‌دهند. قاعده‌ای نانوشته چنان مرسوم است که گویا هرگاه سخن از تأثیرات یک فعالیت بر محیط به میان می‌آید، جنبه‌های منفی اثرگذاری چنان پررنگ و مؤثر نشان داده می‌شوند. گویا که هیچ اثر مثبتی از انجام فعالیت موردنظر در محیط بر جای نمی‌ماند. همین موضوع نیز تا حدود بسیاری در خصوص تأثیرات گردشگری بر محیط طبیعی در مطالعات گوناگون قابل ملاحظه است، نگارنده، سعی دارد از یکسو نگرایی فارغ باشد و به طریقی متفاوت هر دو سوی آثار مثبت و منفی فعالیت‌های گردشگری بر محیط را مدنظر قرار دهد و راهکارهای مناسب را ارائه نماید. در صورتی که برنامه‌ریزی گردشگری به درستی صورت پذیرد، اثرات مثبت مختلفی را در حوزه زیست محیطی به همراه خواهد داشت. گردشگری قادر است کانون توجه را به مسائل مهم زیست محیطی معطوف کند و پایه‌گذار طرح‌هایی باشد که موجب حفظ و حراست از محیط زیست شوند. ارتباط میان گردشگران، جوامع میزبان، جاذبه‌های گردشگری و محیط زیست، ارتباطی متقابل و پیچیده است؛ و هر عنصر باید همزیستی خود را با دیگران از طریق توسعه روابط دو جانبه مفید و مثبت ادامه دهد. گردشگری می‌تواند در توجیه ایجاد توجه به حفاظت از نواحی و همچنین توسعه پارک‌ها و مناطق حفاظت ده و جذب گردشگران بسیار مؤثر باشد. بدون رویکرد گردشگری، ممکن است این نواحی برای اهدافی دیگر توسعه یابد و یا حتی منطقه و میراث طبیعی آن دچار افول شود. در برخی نواحی ساحلی به دلیل اهمیتی که سواحل در جذب گردشگران دارند، حفاظت از نواحی ساحلی و دریایی، به ویژه سواحل مرجانی، در اولویت قرار گرفته است. برخی نواحی ساحلی نیز به دلیل استفاده ناصحیح از مرجان‌ها، دچار صدمات و خسارات جبران‌ناپذیری شده‌اند. گردشگری هم مشوق و پشتیبان حفاظت از آثار تاریخی و باستانی (جاذبه‌های گردشگری) است و هم می‌تواند مسبب بروز صدمات و خسارات مختلف به این آثار ارزشمند و میراث فرهنگی منطقه باشد. امروزه در اغلب کشورهای توسعه یافته به منظور توسعه گردشگری تلاش می‌کنند، برای نگهداری از آثار تاریخی و فرهنگی اقداماتی مهم و اساسی انجام شده است. در این مناطق آثار تاریخی و باستانی جاذبه‌های گردشگری شناخته می‌شوند و در مقابل، گردشگری برای حفظ این جاذبه‌ها به عنوان منابع گردشگری خود تلاش می‌کند. در کشورهای جنوب و جنوب شرقی آسیا، مانند کشور سریلانکا که از نظر اقتصادی در سطح بالایی قرار ندارد، آثار تاریخی و باستانی به عنوان جاذبه‌های گردشگری به گردشگران عرضه می‌شوند و منافع ناشی از آن (مانند ورودی‌ها) مستقیماً برای نگهداری و تحقیقات در خصوص این آثار صرف می‌شود.

گردشگری می‌تواند در تأمین مشوق‌های لازم به منظور پاک‌سازی محیط زیست از آلودگی هوا، آلودگی آب، آلودگی صوتی و سایر آلودگی‌های زیست محیطی و همچنین طراحی مناسب ساختمان‌ها، علائم راهنمایی و آموزشی و نگهداری بهتر از ساختمان‌ها نیز مفید باشد. به‌عنوان نمونه در منطقه مدیترانه توجه خاصی به آلاینده‌های دریایی مدیترانه می‌شود، زیرا دریای مدیترانه جاذبه تفریحی اصلی در آن منطقه است و بر این اساس، برای حفظ آن از هرگونه آلودگی تلاش می‌شود. گردشگری با ایجاد تأسیسات و تجهیزات مناسب و طراحی چشم‌اندازهای زیبا در زیبایی محیط و ارتقای محیط‌های شهری و روستایی نقش مؤثری را ایفا می‌کند. توسعه زیرساخت‌های مختلف مانند آب، برق، راه، شبکه فاضلاب و دفع زباله و مخابرات علاوه بر منافع اقتصادی، منافع زیست محیطی مختلفی نیز برای منطقه گردشگری فراهم می‌کند، به‌طوری که توسعه این زیرساخت‌ها منجر به کاهش آلودگی‌ها و مسائل مربوط

به آن و ارتقای کیفیت محیطی خواهد شد. از طریق گردشگری، مدیریت منابع آب نیز دنبال می‌شود؛ زیرا با توسعه گردشگری تقاضا برای تأمین آب موردنیاز افزایش می‌یابد و این امر مستلزم مدیریت مناسب منابع آب خواهد بود. در مناطقی که ساکنان منافع کمی از محیط خود به دست می‌آورند، با توسعه گردشگری و مشاهده علاقه گردشگران به محیط طبیعی آن‌ها، میل و اشتیاق ساکنان به حفاظت از این منابع و ایجاد اقتصادی موفق از طریق آگاهی از محیط زیست خود، افزایش می‌یابد. هرگاه جامعه‌ای آگاهانه و هم صدا باهم خواستار توسعه گردشگری در مقصدی باشند، فرایند توسعه با سرعت و سهولت بیشتری اتفاق خواهد افتاد و اثرات منفی کم‌تری برجای خواهد گذاشت.

ب - اثرات منفی حضور گردشگران بر محیط زیست

عمدتاً عبارت است از خسارت‌هایی که گردشگران بر عناصر مختلف زیست محیطی که یک منبع مهم گردشگری است وارد می‌آورند، مانند تخریب زیستگاه‌های حیات وحش، تخریب چشم‌اندازهای طبیعی (ناشی از زیاده‌روی در ایجاد تأسیسات اقامتی و پذیرایی در مناطق زیبای ساحل دریا و رودخانه‌ها یا چشم‌اندازهای طبیعی)، تخریب یادمان‌های باستانی (سرقت یا خرابکاری در ساختمان‌هایی که دارای حفاظ نیستند)، آلودگی‌های هوای شهرها، انتقال آب رودخانه‌ها و دریاها به مناطق زیرزمینی (ناشی از تراکم آمدوشد بازدیدکنندگان در یک منطقه و نقص امکانات تخلیه یا تصفیه فاضلاب و دفع اصولی زباله‌ها). جاذبه‌های گردشگری هسته اصلی فعالیت‌های توسعه گردشگری به شمار می‌روند. هرگونه تغییر که منجر به تنزل کیفیت محیط طبیعی در جاذبه‌های طبیعی گردشگری گردد از میزان مطلوبیت فضا برای گردشگران و بازدیدکنندگان کاسته و به تدریج تعداد بازدیدکنندگان از جاذبه طبیعی با افت محسوسی مواجه می‌شود. از این رو توجه به اثرات مثبت و منفی گردشگری بر محیط زیست و مدیریت آن اهمیت می‌یابد. برخلاف بررسی اثرات اقتصادی که بیشتر بر تأثیرات مثبت تأکید می‌شود در بررسی اثرات زیست محیطی اغلب بر جنبه‌های منفی این اثرات تأکید شده است، اما در مقابل تأثیرات مثبتی نیز وجود دارد که بطور خلاصه به شرح ذیل است:

ارتقای کیفیت محیطی و اکولوژیکی مقصد
اهمیت دادن جامعه محلی به منابع طبیعی و محافظت از منابع طبیعی و پارک‌ها
ایجاد الگوهای جدید تأمین انرژی‌ها به وسیله طبیعت

جلب توجه عمومی به گونه‌های گیاهی و جانوری در حال انقراض

ترویج حساسیت و آگاهی نسبت به سیستم‌های اکولوژیکی و افزایش آگاهی‌های محیط زیست

بهبود مدیریت ضایعات و پسماند

افزایش گرایش‌های زیبایی شناختی

بهبودی محیط زیست و چشم‌اندازهای طبیعی

توسعه گردشگری سبز در آرژانس‌های مسافرتی اجرای این راهکارها امکان ادامه فعالیت‌های گردشگری در محیط زیست را ممکن می‌سازد تا چرخه گردشگر، محیط زیست و ساکن محلی با عوارض کمتری ادامه پیدا کند.

جدول ۱: راهکارهای کاهش اثرات زیست محیطی

جنبه‌های منفی	راهکارها
آسیب‌رسانی به اکوسیستم‌ها	تعیین اکوسیستم‌های حساس و مدیریت آن‌ها. جلوگیری از حضور گردشگران در اکوسیستم‌های حساس. توجه به ظرفیت برد زیست محیطی اکوسیستم‌ها. اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی گردشگران در زمینه محیط زیست و اکوسیستم‌ها. ارزیابی پایدار گردشگری در اکوسیستم‌ها.
توسعه سریع و بی‌رویه تسهیلات رفاهی طبیعت‌گردی	توجه به ظرفیت محیط و برنامه‌ریزی بر مبنای آن. استقرار تسهیلات گردشگری بر مبنای نیاز. جلوگیری از گسترش واحدهای تسهیلاتی غیرضروری و پراکنده.
جنگل‌زدایی، تخریب کوه‌ها برای ایجاد امکانات تفریحی	توجه به قوانین حفاظتی موجود در مورد منابع طبیعی. تهیه گزارش ارزیابی اثرات زیست محیطی برای طرح‌های گردشگری. تهیه برنامه ممیزی، پایش و مدیریت زیست محیطی برای طرح‌های گردشگری.
کندن گیاهان و آسیب‌رسانی به پوشش نباتی	نظارت مستقیم بر فعالیت‌های گردشگری. جلوگیری از گسترش Vandalism (آسیب‌رسانی عمدی) طبیعی. آموزش و آگاه‌سازی گردشگران در مورد تخریب محیط زیست.
استفاده از چوب درختان برای برافروختن آتش	نظارت مستقیم بر فعالیت‌های گردشگری. آموزش و آگاه‌سازی گردشگران در مورد تخریب محیط زیست
افزایش زیاده در محیط طبیعی	استقرار ظروف مناسب و به تعداد کافی. تهیه طرح مدیریت پسماند برای منطقه. تفکیک زیاده از مبدأ. آموزش و آگاه‌سازی گردشگران در زمینه آلودگی‌های زیست محیطی.
تهدید حیات وحش	زون بندی منطقه حفاظتی. جلوگیری از حضور گردشگران در زیستگاه‌های حساس حیات وحش به ویژه دوره-های زمانی زادآوری حیات وحش. جلوگیری از حضور گردشگران در نواحی‌ای که در بخشی از چرخه حیات گونه‌های جانوری منطقه اثرگذار است نظیر محل لانه پرندگان.
آلودگی‌های صوتی منحل آرامش طبیعی	استفاده از گیاهان در مهندسی طراحی محیط و طراحی کاشتی جهت کاهش آلودگی صوتی. برقراری قوانین در مورد عبور و مرور وسایل نقلیه. زون بندی منطقه حفاظتی. استفاده از وسایل نقلیه کم سرو و صدا و منطبق بر استانداردهای زیست محیطی.
آلودگی هوا، آب و خاک	زون بندی منطقه جهت عبور و مرور وسایل نقلیه. انجام معاینات فنی خودروهای مورد استفاده گردشگران. استفاده از تجهیزات کنترل آلودگی هوا. استفاده از انرژی‌های پاک نظیر انرژی خورشیدی جهت کاهش مصرف سوخت. آموزش گردشگران توسط انواع امکانات نظیر بیلپورد، تراکت، بروشور، فیلم و اسلاید و ... پیش از ورود به منطقه، استفاده از تجهیزات کنترل فرسایش خاک. استفاده از امکانات تثبیت دیواره‌های کناره‌های رودخانه. عدم تخلیه پسمانده، شیرابه زیاده و پساب به‌صورت غیراصولی. استفاده از شیوه‌های مناسب در دفع فاضلاب. عدم تخلیه نخاله‌های ساختمانی، دوغاب و سایر مصالح در خاک که بافت آن و گونه‌های گیاهی را تغییر می‌دهد. عدم فعالیت ساختمانی در اراضی‌ای که دارای خاک مناسب برای کشاورزی است. عدم پاک‌تراشی پوشش گیاهی موجود در محدوده سایت گردشگری. جلوگیری از تخلیه پساب و پسمانده به آب‌های سطحی. جلوگیری از حضور گردشگران در اکوسیستم‌های حساس آبی

بررسی سابقه قانون‌گذاری در خصوص مسائل زیست محیطی در کشورها حاکی از آن است که نخستین قوانین و مقررات مرتبط مانند مواد ۱۷۹ و ۱۸۹ قانون مدنی مصوب (۱۳۰۷/۲/۱۸) قانون شکار (مصوب ۱۳۳۵/۱۲/۴) و قانون شکار و صید (مصوب ۱۳۴۶/۳/۱۶) صرفاً در ارتباط با محیط زیست طبیعی بوده است. با توجه به مفهوم رایج و متداول محیط زیست که بیان‌کننده همه فعالیت‌ها و رابطه متقابل بین انواع موجودات زنده از جمله انسان با محیط پیرامونشان است این نتیجه حاصل می‌شود که حقوق محیط زیست علاوه بر زیرپوشش قرار دادن تمام رشته‌های مختلف حقوق کلاسیک شامل حقوق خصوصی، حقوق عمومی، حقوق بین‌الملل و آن قسمت از حقوق را که سعی دارد مفهوم محیط زیست را در تمام قسمت‌های حقوقی وارد کند نیز در بر می‌گیرد. اولین قانون جامع که به طور نسبی در خصوص همه ابعاد محیط زیست که تغییرات ساختار تشکیلات سازمان حفاظت محیط زیست را نیز در پی داشت به تصویب رسید قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست در مورخ ۱۳۵۳/۳/۲۸ است خودداری کنند. در قانون برنامه اول توسعه، جهت جلوگیری از آلودگی محیط زیست و جبران خسارت وارده راهکار خاصی در قالب تبصره ۱۳ این قانون لحاظ شده است. حقوق کیفری محیط زیست جزئی یا کلی شامل بخش‌های متعدد از مقرراتی می‌شود که با ملاک‌ها و محک‌های تأسیس یا با محک‌های مادی و تعریف محیط زیست تأکید دارند. با توجه به تعداد قوانینی که با مسائل زیست محیطی به معنای عام آن مرتبط هستند در این راستا و قوانین نسخ و منسوخ، عام و خاص، مطلق و مقید وجود دارد که قانون‌گذار با توجه به اهمیت موضوع مواردی از قانون مجازات اسلامی مانند: ۶۸۹، ۶۸۸، ۶۸۶، ۶۸۰، ۶۷۹، ۶۷۵ را به این مهم اختصاص داده است.

نتایج بررسی‌های چند ساله اخیر حاکی از آن است که اغلب دعاوی مطرح شده از طرف ادارات کل حفاظت محیط زیست علیه واحدهای تولیدی و صنعتی که به نحوی آلاینده به چرخه محیط زیست وارد می‌سازند به استناد ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات است. اصل ۵۰ قانون اساسی مصوب سال ۱۳۵۸ یکی از مهم‌ترین اصول قانونی در حوزه محیط زیست است که با تأکید بر حفظ حقوق نسل‌های آینده به موضوع حفظ محیط زیست و مسئولیت همگانی در این خصوص پرداخته است. ۲۰ قانون در موضوع محیط زیست شناسایی شده است و در فقه هم مبانی محکمی در این باره وجود دارد اما در برخی از آن‌ها ضمانت اجرایی قوی وجود ندارد. به طور کلی جرائم زیست محیطی را با توجه به ماهیتشان به دو گروه عمده تقسیم‌بندی می‌نمایند: الف) جرائم ارتكابی نسبت به جاندار محیط زیست منهای انسان شامل کلیه جانداران گیاهی و حیوانی می‌شود. بر طبق قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست از جمله وظایف سازمان حفاظت محیط زیست پیشگیری و ممانعت از هر آلودگی و هر اقدام مخربی که موجب برهم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست می‌شود. همچنین کلیه امور مربوط به جانداران وحشی و آبیان آب‌های داخلی است و تخریب جنگل‌ها و مراتع نیز از جمله مواردی است که باعث برهم خوردن تعادل در محیط زیست شده و بنابر این عملی مجرمانه محسوب می‌شود. ب) جرائم ارتكابی نسبت به عناصر بی‌جان محیط زیست از قبیل آب و هوا، خاک، صدا و آلودگی‌های شیمیایی.

جرم زیست محیطی هر نوع فعلی یا ترک فعلی را گویند که باعث ورود آسیب و صدمه شدید به محیط زیست و به خطر افتادن جدی سلامت بشر می‌شود. محیط زیست به طور کلی دربرگیرنده محیطی است که انسان و حیوان در آن زندگی می‌کند و به این اعتبار، جرائمی که علیه نباتات و حیوانات صورت می‌گیرند به نوعی برگشت پیدا می‌کنند

به انسان. چون نهایتاً این انسان است که از منابع طبیعی (حیوانات و نباتات) استفاده می‌کند. با تعریف فوق جرم‌انگاری اعمالی که علیه نباتات و حیوانات صورت می‌گیرد در مقام حمایت از انسانی است که در این محیط زندگی می‌کند و محیط نیز اعم از محیط زمینی و دریایی و هوایی است و بطور کلی قانون‌گذار در مقام تأمین آرامش و آسایش و رفاه برای موجود انسانی است که بهره‌بردار نهایی محیط است. طبق ماده ۱۰ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳ اصلاحی ۱۳۷۱ منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیک آن به طور زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد.

طبق ماده ۶۸۸ بخش تعزیرات قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده غیرمجاز فاضلاب خام یا پس آب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع بوده و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد. بر اساس ماده ۱۵ و ۱۶ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، سازمان حفاظت محیط زیست موظف است واحدهای آلاینده را شناسایی کرده و پس از اخطار چنانچه برای رفع مشکل اقدامی انجام ندهند آن واحد را پلمب نماید. در مورد آلوده‌کننده‌های متحرک نیز طبق ماده ۹ همین قانون وزارت صنعت، معدن و تجارت موظف است سیاست‌ها و برنامه‌های تولیدی واحدها و شرکت‌های تابعه تولید وسایل نقلیه موتوری خود را به نحوی تنظیم کنند که با استانداردها همخوانی داشته باشد و در تولید قطعات و واردات محصولات نکات استاندارد رعایت شود. یکی از اصول اساسی در زمینه سیاست کیفری، پیش‌بینی مجموعه قوانین منسجم و منظم به منظور تأمین اهداف آن است. سیاست‌گذاری در زمینه مسائل کیفری متضمن انتخاب آگاهانه و مناسب «جرم‌انگاری‌ها» و «مجازات‌های» هدفمند است. معمولاً در نظام‌های حقوقی نوشته جرائم مذکور در مجموعه قانون مجازات عمومی متجلی می‌شود و سایر موارد بر اساس موضوع در مجموعه قوانین تخصصی و فنی گردآوری می‌شود. مبنای تقسیم‌بندی مذکور آن است که جرائم عمومی باید در قانون کیفری عمومی جرم‌انگاری شود، زیرا اصل قانون بودن جرم و مجازات می‌طلبد که مجموعه جرائم و مجازات‌ها در یک مجموعه واحد و منسجم بیان شود تا مجموعه تابعان حقوق کیفری با سهولت و به‌صورت شفاف و روشن با مجموعه جرم‌انگاری‌ها آشنا شوند. بر این اساس تا جایی که امکان داشته جرم‌انگاری‌ها باید در قانون کیفری عمومی منعکس شود.

به منظور وصول به اهداف حقوق کیفری باید پاسخ‌های کیفری مناسب و مقتضی را طراحی، تدوین و اجرا کرد. بدیهی است چنانچه با دقت لازم ضمانت اجرای کیفری مناسب پیش‌بینی نگردد، نظام عدالت کیفری در وصول به اهداف خود ناکام باقی می‌ماند. از دو بعد می‌توان پاسخ‌های کیفری را نسبت به جرائم زیست محیطی مورد مطالعه قرار داد؛ از یک سو، باید متناسب با اصول مختلف حقوق کیفری، نحوه انتخاب ضمانت اجرای کیفری متناسب با شدت و وخامت جرائم ارتكابی متناسب را مورد مطالعه و بررسی قرار داد و از سوی دیگر نحوه

برخورد و مواجهه قضات با مجازات‌های پیش‌بینی شده در قوانین کیفری نیز باید همواره مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد.

محیط زیست یکی از مقوله‌های مهم است که اخیراً حقوق کیفری، ضمانت‌اجراهایی برای حفظ آن در نظر گرفته است. بدیهی است معیارهای انتخاب و تعیین کیفر باید به صورت منظم و منسجم توسط سیاست‌گذاران طراحی و تدوین شود. یکی از معیارهای توفیق یا عدم توفیق ضمانت‌اجراهای کیفری در عمل، ایجاد بازدارندگی است. به‌گونه‌ای که اشخاص مرتکب جرم، دوباره مرتکب جرم نشوند و سایر تابعان حقوق کیفری نیز با توجه به نوع کیفر انتخاب شده، ارتکاب جرم را به عنوان ابزاری برای نیل به اهداف خود انتخاب نکنند. آنچه که در مورد جرائم زیست محیطی اهمیت دارد آن است که بیشتر جرائم زیست محیطی توسط اشخاص مطلع جهت رسیدن به سود بیشتر و با محاسبه قبلی صورت می‌گیرد؛ بنابراین چنانچه مجازات‌های انتخابی توسط قانون‌گذار موازنه‌ی فوق را به نفع حفاظت از محیط زیست سنگین نکند، شاهد عدم تأثیر مناسب مجازات‌ها در عمل خواهیم بود. باملاحظه قوانین و مقررات محیط زیست می‌توان استنباط کرد که این مجازات‌ها فاقد انسجام و معیار منطقی هستند.

الف) حبس

حبس یکی از مجازات‌های متداول نظام کیفری است که از آن فراوان استفاده می‌شود. در قوانین زیست محیطی در ایران نیز به وفور از آن استفاده شده است. بر خلاف این موضوع، رویه قضایی کمتر از مجازات حبس استفاده می‌کند و در احکام دادگاه‌ها کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرد. پاره‌ای از آرای که صادر شده، حبس که پاسخ اصلی جرم زیست محیطی بوده است، جای خود را به جزای نقدی داده است. این موضوع بیانگر آن است که دادگاه‌ها تمایل زیادی به اعمال این پاسخ ندارند، درحالی‌که حمایت گسترده و مؤثر از محیط زیست به ویژه در شرایط خاص ایجاب می‌کند که گاهی اوقات در قبال جرم زیست محیطی واقع شده پاسخ مناسب و حتی شدیدی مانند حبس مورد استفاده قرار گیرد.

ب) جزای نقدی

جزای نقدی عبارت است از مبلغی وجه نقد که مجرم به عنوان مجازات مکلف به پرداخت آن است. جزای نقدی یکی از شایع‌ترین مجازات‌هایی است که در زمینه‌ی جرائم زیست محیطی به صورت مستقل و یا ترکیبی با سایر مجازات‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. مهم‌ترین عیب جزای نقدی به عنوان یک مجازات، تأثیرپذیری جریمه‌ی نقدی از نوسان‌های ارزش پول رایج است. از این رو قانون‌گذار ناگزیر است هر چند وقت یک‌بار، مبلغ جریمه‌های نقدی را با وضعیت اقتصادی کشور سازگار کند. البته با توجه به اینکه فرآیند قانون‌گذاری زمان طولانی را به خود اختصاص می‌دهد، عملاً از کارایی و تأثیرگذاری مجازات جزای نقدی در این زمینه می‌کاهد. راه‌حلی که در این زمینه به نظر می‌رسد آن است که قانون‌گذار با توجه به شرایط اقتصادی کشور و با توجه به اهمیت جرم، مبلغ متناسب جزای نقدی را تعیین کند و سالانه به قوه قضائیه اجازه دهد که با توجه به میزان اعلامی نرخ تورم سالانه از سوی بانک مرکزی، مبالغ و مقادیر جزای نقدی را نیز افزایش دهد تا وصف بازدارندگی آن از بین نرود. هم‌اکنون در قوانین حوزه محیط زیست با توجه به قدیمی بودن بعضی از قوانین مبالغی مشاهده می‌شود که فاقد اوصاف لازم

و مناسب جهت تأثیرگذاری است. مبالغ جزای نقدی در قوانین محیط زیست از پانصد ریال تا پنج میلیون ریال در بر می‌گیرد که نیازمند بازنگری جدی قانون‌گذار است. در این خصوص باید مبالغ جزای نقدی بر اساس واقعیت‌ها و با همکاری کارشناسان اقتصادی جامعه تنظیم و ارائه شود. در ماده ۶۸ قانون فوق‌الذکر دولت الزام ندارد که بر اساس نرخ تورم مبالغ جزای نقدی را تعیین کند، بلکه در این ماده اختیار دولت وسیع است و نرخ تورم به عنوان یکی از معیارها تلقی می‌شود. از سوی دیگر به نظر می‌رسد که با توجه به وصف بازدارندگی و تأثیرگذاری مجازات‌ها، سه سال مذکور باید به هرسال تقلیل پیدا کند و مجازات‌ها با سایر موارد مذکور در ماده ۶۸ که از جنس تعرفه و خدمات است متفاوت است. با این حال، مقرر فوق یکی از امتیازات نظام حقوقی ایران است که نیازمند تکمیل است.

ج) مصادره و ضبط اموال

مصادره و ضبط اموال یکی از مجازات مؤثر در زمینه جرائم زیست محیطی است که زمینه ارتکاب جرائم زیست محیطی را که بیشتر سود و منفعت است از بین می‌برد. به‌عنوان مثال در بند ج ماده ۲۲ قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران عنوان شده است که شرکت سهامی شیلات ایران می‌تواند صیادانی که مرتکب جرم و یا جرائم مذکور در آن بند شده‌اند را به دادگاه معرفی کند. دادگاه صالح نیز با در نظر گرفتن مراتب و درجات جرم ارتكابی، شخص را علاوه بر جزای نقدی به مصادره محصولات صیادی و ابزار آلات صید محکوم کند. بنابراین ضروری است که قانون‌گذار موارد مصادره و ضبط اموال را در قوانین مورد ارزیابی قرار دهد و مصادیق آن را در مواردی که احساس نیاز می‌شود، تسری دهد.

توسل به قانون و استعانت از حقوق کیفری، یکی از ابزارهای مؤثر در حمایت از محیط زیست است که در کشورهای دیگر نیز تجربه شده است. اما باید اذعان داشت که به رغم تنوع و تعدد قوانین کیفری و ... در عرصه محیط زیست، متأسفانه حمایت مؤثری از محیط زیست به عمل نیامده است. دلایل این امر متعدد است، می‌توان این دلایل را در مواردی چون عدم فرهنگ‌سازی در این حوزه، عدم اعتقاد متولیان امر در سه قوه به ارزش و حفاظت از محیط زیست و حمایت از آن، عدم وجود بزه دیده خاص و ... جست‌وجو کرد؛ اما از حیث حقوق کیفری که مد نظر این مقاله است، دلایل عمده را می‌توان در آسیب‌های موجود در دو حوزه حقوق ماهوی و حقوق شکلی دانست. تشتت، پراکندگی و عدم انسجام قوانین زیست محیطی، عدم کفایت جرائم مانع در این حوزه و عدم تناسب مجازات‌ها با جرائم ارتكابی که به جهت فقدان وصف ارباب آمیز بودن و قدرت بازدارندگی، مرتکبان جرائم زیست محیطی را در ادامه فعالیت مجرمانه خود جسورتر می‌کند، در زمره عمده‌ترین ضعف‌های حقوق ماهوی ایران در قبال جرائم زیست محیطی به شمار می‌رود و از لحاظ مقررات ناظر به کشف و تعقیب جرائم به ترتیب توسط ضابطان دادگستری و دادستان‌ها نیز، جهات عام پیش‌بینی شده برای شروع به تعقیب در آیین دادرسی، با عنایت به ماهیت جرائم زیست محیطی، برای کشف و تعقیب این جرائم کفایت نمی‌کند و بنابراین بسیاری از جرائم زیست محیطی کشف نشده باقی می‌ماند. همچنین، نبود دادگاه‌های تخصصی و یا نهادهای اداری که به اعمال ضمانت اجراهای مدنی در قبال جرائم زیست محیطی

مبادرت ورزند، سبب اطاله دادرسی و تعارض سیاست جنایی قضایی با سیاست جنایی تقنینی می‌شود که عملاً وجود مجازات قانونی را بی اثر می‌سازد.

از این رو تخصیص آیین دادرسی ویژه، تخصص گرایی و استفاده از نهادهای اداری در پاسخ‌دهی نسبت به جرائم زیست محیطی مورد پیشنهاد است ولی در کنار همه عوامل مذکور، به نظر می‌رسد عمده‌ترین معضل و مهم‌ترین عامل در عدم تحقق اهداف سیاست جنایی در حوزه محیط زیست، مشکلات عمیق فرهنگی و عدم درک و آگاهی صحیح از اهمیت محیط زیست و حفظ آن در نزد افکار عمومی است؛ لذا در کنار حمایت‌های کیفری و به طور کلی حمایت‌های قانونی از محیط زیست، باید با تقویت نهادهای و تشکل‌های مردمی و به کارگیری ظرفیت‌های اجتماعی از راه‌های مختلفی نظیر آموزش، اطلاع‌رسانی و انجام تبلیغات، افکار عمومی را نسبت به فجایع زیست محیطی اطراف خود حساس کرده و با ایجاد احساس مسئولیت، تقویت روحیه پرسشگری در شهروندان و ترغیب آنان به پیگیری مطالبات و حقوق خود در داشتن محیطی سالم در مقابل آلاینده‌ها، مشارکت آحاد اجتماع را در پیشگیری از جرائم زیست محیطی و توسعه فرهنگ سبز حمایت از محیط زیست به کار گرفت. علاوه بر آن پیشنهاد می‌شود قوای سه‌گانه با به کار گرفتن ظرفیت‌های خود در فکر تدوین «قانون جامع حمایت از محیط زیست» که حاوی تمامی رفتارهای صدمه زننده مستقیم یا غیرمستقیم به محیط زیست اعم از صدمه به آب، خاک، هوا، جنگل، جانوران، اراضی طبیعی، حریم رودخانه‌ها، تالاب‌ها، دریاها، سواحل و غیره می‌شود، باشند. بدیهی است گروه تدوین‌کننده که متشکل از کارشناسان حقوقی و کارشناسان رشته‌های مختلف محیط‌زیست‌اند تمامی مقررات موجود را بازبینی کرده و با توجه به تجربه سایر کشورها، حسب اهمیت و ارزش موضوع مورد لطمه واقع شده، واکنش‌های کیفری مطلوب و متناسب را هم در مورد اشخاص حقیقی و هم در مورد اشخاص حقوقی، در نظر خواهند گرفت. جنبه‌های شکلی موضوع نیز مانند ایجاد ضابطان قضایی تخصصی، مراجع قضایی اعم از دادسرا یا دادگاه تخصصی با وجود قضات متخصص یا مراجع شبه قضایی و فوریت رسیدگی و غیره هم می‌تواند در این قانون جامع پیش‌بینی شود.

در دادرسی‌های زیست‌محیطی، اعطای سمت قانونی لازم به سازمان‌های غیردولتی برای «اعطای جرم»، طرح دعوا، ارائه‌ی ادله و مدارک اثبات جرم، شرکت در کلیه‌ی مراحل رسیدگی به جرم و در نهایت «اعتراض به آرای محاکم»، تحولی عمده است که از یک سوی رفع یکی از خلأهای موجود در نظام حقوقی ایران و از سوی دیگر، تضمین مشارکت مؤثر این سازمان‌ها در اجرای هنجارهای زیست محیطی را موجب می‌شود؛ افزون بر این، تحقق مشارکت مؤثر چنین نهادهایی در فرآیند کیفری، گسترش متولیان حفاظت از محیط زیست، از متولیان دولتی به غیردولتی را در پی دارد. در یک جمع بندی کلی می‌توان موانع عمده‌ی پیش روی این سازمان را در پیش‌گیری و سرکوب جرائم زیست محیطی ناشی از عوامل زیر دانست؛ برخی از این عوامل، به این سازمان‌ها مربوط است و بعضی دیگر خارج از اقتدار آنها است:

الف-تنوع بیش از حد سازمان‌های غیردولتی، در زمینه‌ی محیط زیست و عدم هماهنگی لازم در تعیین اهداف و سازوکارهای اجرایی بین آنها

ب- روابط کم‌رنگ این سازمان‌ها با دولت و نهادهای دولتی

ج- پراکندگی وظایف و صلاحیت‌های زیست‌محیطی بین سازمان‌ها و نهادهای دولتی و تصدی‌گری و سلطه‌ی گسترده دولت و نهادهای دولتی بر محیط زیست

د) فقدان قانونی جامع و مستقل در خصوص تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی

ه) فقدان سازوکارهای قانونی مؤثر برای مشارکت فعالانه‌ی این سازمان‌ها در فرآیند کیفری

و- خلاء وجود وزارتخانه‌ی محیط زیست و عدم پاسخگویی رئیس سازمان حفاظت محیط زیست در مقابل مجلس شورای اسلامی.

با این وجود، آن چه بیش از همه در پیش‌گیری و سرکوب جرائم زیست‌محیطی، می‌تواند مؤثر باشد، ایجاد بستری مناسب برای مشارکت عموم در امر حفاظت از محیط زیست در قالب سازمان‌های غیردولتی است؛ تحقق این مشارکت، مستلزم دسترسی آزاد به اطلاعات زیست‌محیطی، مشارکت عموم مردم در فرآیند تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری، دادرسی عدالت زیست‌محیطی است.

پیشگیری از جرائم زیست‌محیطی یکی از مباحثی است که قرآن کریم راهکارهای متفاوتی را برای آن ارائه داده است. کلام خداوند متعال در پرتو مدل پیشگیری اولیه که بر اساس آن هنوز شرایط بحرانی به وجود نیامده است، آموزه‌های ارزنده‌ای دارد که تمسک به آن‌ها بسیار سودمند خواهند بود. مصحف شریف برای پیشگیری اولیه از جرائم زیست‌محیطی چندین آموزه را در قالب دو رویکرد فرد محور و جامعه محور ارائه می‌دهد. هدف رویکرد فرد محور، تأثیرگذاری بر شخصیت انسان است که او را از درون به هنجارمندی حفاظت از محیط زیست وادارد که در این خصوص آموزه‌های اعتقادات پیشگیرانه و اخلاقی را ارائه می‌دهد که مورد اول خود بر چهار آموزه اعتقاد به خداوند و آیه بودن مخلوقات زیست‌محیطی، اعتقاد به فواید طبیعت و اعتقاد به بهشت و دوزخ تقسیم می‌شود و مورد دوم نیز آموزه کنترل درونی را ارائه می‌دهد. اما خداوند تنها به هدایت انسان‌ها برای منع از تخریب محیط زیست بسنده نکرده و در کنار آن، آموزه‌های ارزشمندی را در قالب رویکرد جامعه‌محور ارائه داده است. رویکرد جامعه‌محور که هدفی اجتماعی و جمعی دارد، دو آموزه مهم اقتصادی و اجتماعی را مطرح می‌کند. در آموزه اقتصادی، خداوند متعال از یک سو به شدت فساد در زمین را نهی کرده و برای تخریب محیط زیست وعده کیفر داده و از دیگر سو به عمران و آبادانی محیط زیست توصیه اکید کرده است؛ اما در آموزه اجتماعی، بر منع تبعیض در عدالت زیست‌محیطی تأکید شده که بر اساس آن محیط زیست ودیعه‌ای خداوندی بوده که به همه افراد تعلق دارد و هیچ کس حق ندارد آن را از آن خود بپندارد و به تخریب آن مبادرت ورزد.

اما آنچه سبب فراگیری این آموزه‌ها توسط افراد می‌شود تا از رهگذر آن از وقوع جرائم زیست‌محیطی پیشگیری اولیه به عمل آید، به کارگیری رهیافت مدل پیشگیری اجتماعی است. در واقع این مدل که هدف آن تأثیرگذاری بر شخصیت افراد است، از دو شیوه پیشگیری اجتماعی رشد مدار و جامعه مدار تشکیل می‌شود. در پیشگیری اجتماعی رشد مدار، که هدف، مداخله در سنین مختلف رشد کودک است و از برنامه‌های خانواده مدار و مدرسه مدار شکل می‌گیرد، می‌توان اقداماتی همچون تعلیم والدین برای فراگیری آموزه‌های

قرآنی به منظور آموختن حفاظت از محیط زیست به کودکان (خانواده‌مدار) و گنجاندن متون درسی مرتبط با قرآن و محیط زیست در مقاطع مختلف تحصیلی (مدرسه مدار) اشاره کرد؛ حال آنکه در پیشگیری اجتماعی جامعه مدار، اقدامات به کل اعضای جامعه تعلق دارد؛ همچون آموزش حفاظت و مهربانی با محیط زیست از طریق رسانه‌های گروهی که نمونه بارز آن را می‌توان در اقدام اداره محیط زیست استان قم در طراحی برنامه‌ای تحت عنوان قرآن و محیط زیست در ماه مبارک رمضان سال ۱۳۹۵ نظاره‌گر بود که با پرسش‌های روزانه خود و اهدای جوایزی به شرکت‌کنندگان بخشی از زوایای مختلف حفاظت از محیط زیست در قرآن کریم را نمایان کرد.

References

Holy Quran.

Nahjolbaghah (2000), translation of Mohammad Dashti, Qom: Freedom Publishing.

Sayyede Sadjadye (2007), translated by Ahmad Sepehr Khorasani, Tehran: Ashrafi Publications.

Ismaili, Abbas et al. (2007), Environmental protection in Islam, Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences, 6th period.

Taghizadeh Ansari, Mostafa (1374). Environmental Law in Iran, Tehran: Position.

Jahed, Mohsen (1392), Ethics of Animals: Approaches and Theories, Biology Ethics Series: No. 10.

Honafsanal, Mohammad Zakeri, Seyyed Mohammad Hussein (2008), Finding the Concepts of Environmental Ethics in Islamic teachings, Ethics chapter in Technology Science, Years 3, No. 1 & 2.

Rajabi Bagherabad, Mostafa (1393), Quran, nature and its rights from two perspectives of Shi'a and Sunni jurisprudential interpretation, Biology Ethics chapter, year 4, No. 12.

Abedi Sarvestani, Ahmad; Shah Vali, Mansour; Researcher of the Groom, Seyyed Mostafa (2007), The nature and views of environmental ethics, with an emphasis on the Islamic perspective, Ethics chapter in science and technology, Volume 2, Issue 1 & 2.

Fahimi, Azizullah; Arabzadeh, Ali (2012), The Legal Principles of Environmental Law, Islamic Law Research, Thirteenth, No. 1.

Fahimi, Azizollah and Mashhadi, Ali (1393), Thoughts of Environmental Law, Qom: Ghom University Press.

Fahimi, Azizullah (2008), Philosophy of the Environmental Law of its Works, Theological Philosophical Researches, Year ninth, No. 3.

Faghfur Maghrebi, Hamid (2011), Islamic Epistemological Foundations in the Environment, Biology Ethics Series, Year 1, No. 2.

Firoozi, Mahdi (2005), Fundamentals of the Right to a Healthy Environment in the Holy Qur'an, Journal of Ruling Andisheh, No. 42.

Gorji Fard, Hamid Reza (1392), Green Criminology and Environmental Crime, Master's Degree Program in Environmental Law, Shahid Beheshti University.

Mohammadzadeh Rahnini, Mohammad Reza (2010). The study of jurisprudential principles of environmental protection, jurisprudence and history of civilization, 6th year, No. 25.

Nabavi, Seyyed Abdollahsan, Shahriyari, Marziyeh (1393), Religion, Ethics and the Environment, Man and the Environment, No. 29.

Nafighi Obrandabadi, Ali Hossein (2012), Discussions in Criminal Sciences, by Shahram Ebrahimi.

Nazari Tavakoli, Saeed (2012), Biomedical Ethics and Explaining the Consistency and Consistency of Conservation and Productivity of Water Resources in line with the Concepts of Environmental Philosophy, Journal of Biomedicine, Year 2, No. 3.

Bahharini, Seyyed Hossein and Naghma Mobraiy (1997), Environmental Education in Iran, Journal of Environmental Studies No. 19, 23rd.

Habibi, Mohammad Hassan (1997), Introduction to the Nature and Principles of International Environmental Law, Journal of Environmental Studies.

- Riochi, Hirano (2006), Criminal Support for the Environment, Tehran: Comparative Law Institute No. 6.
- Kwam, Myrazim (1375), Criminal Protection of the Environment, Environmental Protection Agency.
- Qasemi, Naser (2005), Environmental Criminal Law, Tehran: Jamal al-Haq.
- Taqi Zadeh Ansari, Mostafa (1374), Environmental Law in Iran, Tehran.
- Habibzadeh, Mohammad Jafar, Ali Hossein Najafi Ebrahbandadi and Kiyomarts Kalantari (1380), Counterfeit Influence: Factors and Consequences, Modares Journal, p. 21.
- Khalaghi, Ali (1393), Notes in the Code of Criminal Procedure, Tehran, City of Knowledge.
- Debirie, Farhad and Mozhdeh Kiani (2007), Preventive laws and regulations, including assessment of environmental impacts in Iran and several industrialized countries, environmental science and technology, Volume 9, Issue 4.
- Rohamy, Roh A ... (1393), Human Security and Government, First Printing, Tehran, Volume.
- Shilton, Dinaw Alexander Case (2010), Judiciary Booklet of Environmental Law, translation by Mohsen Abdollahi, First Edition, Tehran, Khorsandi.
- Abdollahi, Mohsen (2007), Criminal Defense of the Environment: A Reflection on the Environmental Protection Support Requirements, Journal of Environmental Sciences, Fifth Year, Sh. 1.
- Abdollahi, Mohsen, Mohammad Hossein Ramezani Ghavamabadi, Masoud Faryadi and Zahra Sajedi (2009), Environmental Criminal Law: Considerations and Solutions, First Edition, Tehran, Official Publication of the Official Gazette of the Islamic Republic of Iran.
- Koushki, Gholam Hossein (2009), The Challenges of Iran's Criminal System in the Field of Environmental Crime, Journal of Legal Information, vol. 17 and 18.
- Kiss, Alexander, Peter Sandow Winfred Lang (1392), Environmental Law, Translation of Mohammad Hassan Habibi, J 1, Fourth Edition, Tehran, Tehran University Press.
- Marty, Mike Delmas (1393), Large Criminal Policy Systems, Translation by Ali Hossein Najafi Obrandabadi, Second Edition, Tehran, Volume.
- Mashhadi, Ali (1392), Right to a healthy environment (French Iranian model), Tehran.
- Naji Zavareh, Morteza (1394), Criminal Code, J 1, First Edition, Tehran, Khorsandi.
- Lazrzh, Christine (1382), An introduction to criminal policy, Tehran rate.
- Vorina, Jacques (1373), Environment, Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Najafi Obrandabadi, Ali Hossein (2012), "The Income on Research in the Criminal Justice System: Opportunities and Challenges", Judgment Month, 77.
- JT Miller (1998), Living in the Environment, translation of Majid Makhdoom, Fifth Edition, Tehran, Publication and Printing of Tehran University.
- Minoo, Dabiri (1996), Environmental Pollution, First Edition, Tehran, Publishing Union.
- Ghasemi, Naser (2005), Environmental Criminal Law, Second Edition, Tehran, Jamal-e-Haq Publication, 2005